

ग्रंथालय संचालनालय
७०८९२
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई-१

The Department of Public Instruction, Bombay.

A

MARÁTHÍ TRANSLATION

OF THE

"OUTLINE OF UNIVERSAL HISTORY,"

BY

JANÁRDAN BÁLÁJÍ MODAK,

TRANSLATION EXHIBITIONER.

REVISED AND CORRECTED

BY

S'RIKRISHNA RAGHUNATH ŚASTRÍ TALEKAR,

DEPUTY EDUCATIONAL INSPECTOR.

THIRD EDITION.

SIX THOUSAND COPIES.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1887.

Price 3½ *Annas.*

BOMBAY:
PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळाखातें.

जगाच्या इतिहासाचें सामान्य निरूपण,

म्हणजे

'औतलैन आफ युनिवर्सल हिस्तरी'

ह्या नांवाच्या इंग्रेजी पुस्तकाचें भाषांतर

जनार्दन बाळाजी मोडक

त्रान्स्लेशन एक्सिबिशनर

ह्यांनीं केलें, तें

श्रीकृष्ण रघुनाथ शास्त्री तळेकर

देपुती एड्युकेशनल इन्स्पेक्तर

ह्यांनीं तपासून नीट केलें.

आवृत्ति तिसरी.

सहा हजार प्रती.

मुंबई :
गवर्नमेंत सेंत्रल बुक दिपो.
इसवी सन १८८७.

किंमत साडेतीन आणे.

मुंबईमध्यें:
एज्युकेशन सोसैटीच्या छापखान्यांत छापिलें.

तपासणाराची

सूचना.

हा ग्रंथ मेहरबान देरेक्तर साहेब बहादूर ह्यांच्या हुकुमाव-रून मुळापासून शेवटपर्यंत तपासून दुरुस्त केला आहे.

ह्या ग्रंथांत प्राचीन आणि अप्रसिद्ध अशीं पुष्कळ नांवें आ-लेलीं आहेत. तीं समजण्यास अडचण पडूं नये म्हणून त्यांचा एक कोश करून पुढें जोडला आहे, आणि त्यांत त्यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत. परंतु ज्या नांवांची माहिती ग्रंथांतल्या ग्रंथांतच कोठें स्पष्ट लिहिल्यानें आणि कोठें पूर्वापर संबंधानें होते, त्या नांवांच्या व्याख्या दिल्या नाहींत.

जीं नांवें एक दोन ठिकाणीं मात्र आलीं आहेत त्यांच्या व्याख्या जेथल्या तेथेंच खालीं टिपेंत दिल्या आहेत, आणि जीं पुष्कळ ठिकाणीं आलीं आहेत तीं कोशांत घातलीं आहेत. को-शांत ज्या नांवापुढें कंसांत दुसरें नांव लिहिलेलें आहे तें त्याचें इंग्रेजींतलें नांव समजावें, आणि वर्णक्रमांत जें आहे तें हिकडील भाषांच्या रूढीप्रमाणें होईल तितकें करून लिहिलेलें आहे, असें समजावें.

जेथें देशचालीच्या किंवा दुसऱ्या कांहीं संबंधामुळें हा ग्रंथ दुर्बोध झाला आहे असें वाटलें तेथें तो संबंध समजण्यासाठीं नांवांच्या व्याख्यांशिवाय दुसऱ्याही टिपा खालीं दिलेल्या आहेत. कोठें प्रसिद्ध नांवांच्याही व्याख्या, त्यांविषयीं कांहीं विशेष सां-गणें असलें तर दिल्या आहेत.

मोठ्या ठिकाणीं ज्यांजवळ प्राचीन इतिहास आणि प्राचीन नकाशे आहेत किंवा ज्यांस ते मिळण्याची सोय आहे, त्यांच्यासाठीं ह्या व्याख्या दिलेल्या नाहींत. कारण, त्यांला पहाण्याला पुष्कळ साधनें आहेत; परंतु जिल्ह्यांतील मास्तरांजवळ असलें कांहीं एक साधन नसतें. तेव्हां त्यांना हा ग्रंथ शिकविण्याचा कांहीं तरी मार्ग व्हावा, म्हणून हा व्याख्या देण्याचा यत्न केला आहे.

टीप.

दुसरी आवृत्ति रावजी शास्त्री गोडबोले दक्षिणा प्रैज कमिटीचे सेक्रेटरी ह्यांनीं तपासिली.

मूलग्रंथ करणाराची

सूचना.

पुढील धडयांत जो विषय आहे त्याला इतिहास हें नांव जितकें शोभतें तितकेंच भूगोलाचें वर्णन हेंही शोभतें. कारण ह्या धडयांत (ते फारच संक्षिप्त असल्यामुळें) राष्ट्रांच्या स्वरूपापेक्षां त्यांच्या स्थलांतरांचीच विशेष माहिती दिली आहे. ह्यास्तव जो हातीं नकाशा न घेतां हे धडे वाचील, किंवा प्रत्येक धडयाला योग्य जो नकाशा त्याचा पूर्ण अभ्यास करण्यास चुकेल, त्याला हे धडे वाचल्यापासून फारच थोडा फायदा होईल. मनुष्याच्या कुळांनीं जे प्रवास केले व ज्या वसाहती केल्या त्यांचें अगदीं स्पष्ट व ढळढळीत असें स्वरूप तुमच्या मनांत नकाशावरून येणार आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवा.

कोणत्याही लोकांचें स्वरूप पाहिलें असतां त्याचा भाषा व धर्म ह्या दोहोंशीं अति निकट संबंध असतो. ह्याकरितां नकाशाचीच माहिती समजून इतिहासाचा अभ्यास केला तर तेणेंकरून लोकांची भाषा व स्वरूप ह्यांची माहिती होण्यास मार्ग होतो.

ह्या धडयांवरून जी माहिती होईल ती करून घेण्याचा मार्ग दाखविण्यासाठीं आणि ती वाढविण्यासाठीं वरिष्ठ प्रतीच्या इंग्रेजी शाळांमध्यें खालीं लिहिलेलीं पुस्तकें आणि नकाशे ठेविलेले आहेत. शाळेंत नेमून दिल्याप्रमाणें धडा तयार करावा एवढाच उद्देश मनांत न धरितां कांहीं विशेष उद्देशानें जे हे धडे वाचतील त्यांच्याकरितां आणि विशेषेंकरून शिक्षक रोजचा शिकवि-

ण्याचा धडा तयार करितील त्या वेळेस त्यांस ह्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून हीं पुस्तकें आणि नकाशे ठेविलेले आहेत.

कीथ जान्स्तन ह्यानें केलेल्या प्राचीन भूगोलाचा नकाशा.

„ „ ह्यानें केलेला भूगोलखगोल.

„ „ ह्यानें इतिहासाप्रमाणें तयार केलेल्या भूगोलाच्या अराखड्याचे नकाशे.

स्पूनर ह्यानें इतिहासाप्रमाणें तयार केलेल्या भूगोलाच्या नकाशांचें पुस्तक.

हारोचें अर्वाचीन भूगोलाचें शालोपयोगी नकाशांचें पुस्तक.

रालिन्सन ह्यानें केलेलें प्राचीन इतिहासाचें पुस्तक.

फिलिप स्मिथ ह्यानें केलेला प्राचीन इतिहास.

गिबन ह्यानें केलेलें रोमन साम्राज्याची उतरती कला आणि लय ह्यांचें वर्णन.

दापर ह्यानें केलेलें अर्वाचीन युरोपाचें वर्णन.

हीरान ह्यानें केलेलें युरोपांतील संस्थानें आणि वसाहती ह्यांचें वर्णन.

एल्फिन्स्तन ह्यानें केलेला हिंदुस्तानचा इतिहास.

मार्शमन ह्यानें केलेला „ „

मार्तिन ह्यानें केलेलें राजमंत्र्याचें वर्षाचें पुस्तक.

तेलर ह्यानें केलेलें प्राचीन इतिहासाचें पुस्तक.

„ „ अर्वाचीन. „ „

हिंदुस्तानांतील स्कूलमास्तरांकरितां

जगाच्या इतिहासाचें सामान्य निरूपण.

धडा १.

आपणांस मनुष्यांविषयीं जी माहिती असते तिची इतिहासाचा अभ्यास केल्यानें वृद्धि होते. आपणांस दिसून येतें कीं, जे विचार आपल्या मनांत येतात ते आपल्या पूर्वींच्या मनुष्यांच्या मनांत आले होते, व त्या विचारांप्रमाणें ते वागले होते, व चुकल्या ठिकाणीं ते त्यांनीं नीट केलेले होते. आपल्या अनुभवास ज्या गोष्टी येतात त्या त्यांच्या अनुभवास आलेल्या गोष्टींशीं आपण ताडून पहातों, व अशा करण्यापासून प्राप्त झालेल्या उपदेशाचा व्यय आपण शहाणपणानें केला, तर ज्या लोकांच्या रीतीभाती व विचार करण्याचे मार्ग हीं आपल्या रीतीभाती व विचार करण्याचे मार्ग ह्यांपासून फार भिन्न आहेत, ते लोक आपणांपेक्षां वाईट किंवा मूर्ख नव्हते, असें समजल्यामुळें त्यांजविषयीं आपल्या मनांतील वाईट समज आपण कमी करतों. इतिहासाचा उपयोग म्हटला म्हणजे असा आहे कीं, तेणेंकरून पूर्वींच्या व हल्लींच्या मानवी कृत्यांची पुष्कळ माहिती होते. एकादा मनुष्य आपल्या गांवांत एकादी फार दुरून येणारी व फार दूर जाणारी नदी किंवा मार्ग पहातो. कदाचित गांवांतून त्याच्या पलीकडचें कांहीं दिसत नाहीं अशी एकादी टेंकड्यांची

रांग किंवा एकादें अरण्य पहातो. मग त्याचें मन शोधक असलें तर आपणांस दूरपर्यंत दिसावें म्हणून सर्वांत उंच जी टेंकडी सांपडेल तीवर तो जातो. मग त्याला दिसून येतें कीं, आपणाखालच्या मैदानांत आपलाच कांहीं एकटा गांव नाहीं, आणखी पुष्कळ गांव आहेत त्यांत आपलाही एक आहे; व ज्या टेंकड्यांमुळें आपणाला पलीकडचें कांहीं दिसत नाहीं, त्यांच्याच योगानें, ज्या खोऱ्यांत आपला गांव आहे, तें इतर खोऱ्यांपासून निराळें झालें आहे. आपल्या गांवावरून जाणारा रस्ता किंवा नदी आपल्या गांवापेक्षां मोठ्या गांवाकडे जाते, तिच्या मुखाजवळ बंदरें असलेलीं शहरें आहेत, व पलीकडे समुद्र आहे; व तो दुसऱ्या देशांतून येणाऱ्या व दुसऱ्या देशांत जाणाऱ्या लोकांच्या गलबतांनीं भरलेला आहे, असें त्यास दिसतें. आतां त्या मनुष्याला ह्या टेंकडीच्या माथ्यावरून खालचा प्रदेश फार झालें तर दहा कोसपर्यंत नकाशाप्रमाणें पसरलेला दिसेल. ह्या दहा कोस प्रदेशाचा नकाशा त्याच्याजवळ असला, तर त्या नकाशांतील प्रत्येक स्थल त्याला आपणापुढील प्रदेशांतल्या त्या त्या स्थलाशीं ताडून पहातां येईल. त्या प्रदेशांत निळ्या मैदानासारखा समुद्र दिसतो. तसाच नकाशांतही निळा रंग देऊन समुद्र दाखविलेला असतो. तशीच वळणावळणांनी गेलेली नदी दाखविलेली असते. तशाच टेंकड्या जशा खरोखर काळ्या दिसतात तशा काळ्या रंगाच्या छायेनें त्या नकाशांत दाखविलेल्या असतात. परंतु त्या मनुष्याच्या मनांत आणखी देश पहावा, व ज्या समुद्रापलीकडे त्याची दृष्टि पोहोंचत नाहीं त्या समुद्रापलीकडे कोणकोणते देश आहेत हें समजून घ्यावें असें असलें, तर टेंकडीवर जाऊन काम होत नाहीं. मग तो नकाशा घेतो आणि त्यांत पहातांना असें मनांत आणितो कीं, आपल्या गांवाजवळच्या टेंकडीवरून जसा मी खालीं नजर लावून पहात होतों

तसाच आतां ह्या नकाशांत दाखविलेल्या देशांकडे मी वरून पहात आहें. समुद्र जमिनीहून निराळा दाखविलेला आहे, आणि जमिनींत मध्यें मध्यें डोंगरांच्या ओळी दाखविलेल्या आहेत, असें त्याला नकाशांत दिसतें. पण ह्याखेरीज दुसरें त्याला नकाशांत काय दिसतें? तर सृष्टींत दिसत नाहींत अशा रंगाच्या खुणा दिसतात. ह्या निरनिराळ्या लोकांच्या हद्दी दाखविण्यासाठीं नकाशावर करीत असतात. ह्यांच्या योगानें मनुष्यांच्या कृत्यांचें ज्ञान नकाशावरून होतें. पर्वत, नद्या, व समुद्र ह्यांच्या योगानें मनुष्याच्या हातून कसकशीं कृत्यें घडलीं, हें आपणांस समजलें ह्मणजे पर्वतादिकांकडे आपलें चांगलें लक्ष्य लागतें. उदाहरणार्थः—आपण विचारतों कीं, ह्या नदीवर कोणत्या लोकांनीं आपलें शहर वसविलें, व तीमधून आपला माल आणिला? हे पर्वत कोणत्या दोन लोकांच्या मध्यें आहेत? ह्या समुद्रावर कोणता व्यापार मोठा चालतो? आपल्या गांवाच्या हद्दीपलीकडे काय आहे, ह्याचा मनुष्य जसा विचार करूं लागतो तसा तो इतर मनुष्यांच्या इतिहासाविषयीं विचार करूं लागतो, असें समजावें. तो ह्मणतो कीं, ह्या गांवांत पुष्कळ हिंदुलोक मी पहातों, त्यांच्या कांहीं गोष्टी परस्परांशीं मिळतात; पण त्यांच्या जाती निरनिराळ्या आहेत. मुसलमानही मी पहातों, त्यांपैकीं कांहीं मोगल व कांहीं अरब आहेत. तो दुकानदार पारशी आहे. तो सरकारी कामगार इंग्रज आहे, व त्याचे चाकर पोर्तुगाली आहेत. तर हे निरनिराळ्या राष्ट्रांतले लोक एका गांवांत कसे आले? आमच्या गांवांतील नदी व रस्ता ह्यांच्यासारखे ते निरनिराळ्या देशांकडून आले आहेत ह्यांत संशय नाहीं, व ह्या पर्वतांच्यापलीकडे ह्यांची स्थिति काय आहे, ह्याजविषयीं समजून घेण्यासारखें कांहीं तरी असेल. आतां एकाद्या खऱ्याखुऱ्या टेंकडीवरून खालीं पाहिल्यानें त्याला कांहीं समजणार नाहीं, पण नका-

शावरील एकादा कल्पित उंचवटा घेऊन त्यावरून आपण पहात आहों, असें त्यानें मनांत आणिलें, तर त्याला कांहीं तरी माहिती होईल. इंग्लंड, पोर्तुगाल, हिंदुस्तान, इराण व अरबस्तान ह्यांच्या मर्यादा हल्लीं जशा आहेत तशा त्याच्या दृष्टीस पडतील. परंतु तो असे प्रश्न करील कीं, हे लोक हल्लीं जेथें असतात तेथें ते आले केव्हां? व तेथून ह्या आमच्या हिंदुस्तानांतील गांवांत आले कसे? ह्यांपैकीं कोणते लोक जय पावलेले, व कोणते पराजय पावलेले? आणि असें कां? अनुभव घेऊन हे कोणत्या प्रकारचे झाले आहेत? ह्यांचा वर्तनक्रम कसा आहे? ह्यांच्यामध्यें नीति व विद्याचार ह्यांची स्थिति कशी आहे?

आतां एथें शोध करण्याला पुष्कळ जागा आहे, पण ह्यांत भानगडी पुष्कळ आहेत. एकाद्या सपाट मैदानांतून कोणी मनुष्य चालूं लागला असतां, त्याची वाट झाडें, नद्यादिकांचे कांठ, व कुंपणें ह्यांत जाऊन सहज नाहींशी होते. ह्याप्रमाणें पुढें दूर दिसेनासें झालें ह्मणजे मग आपण कोठें जात आहों, व आपणासभोंवतीं काय आहे, ह्याविषयीं तो अटकळ मात्र करितो, पण त्याला खरें समजत नाहीं. ह्यास्तव बाहेर निघावयाच्यापूर्वीं एका टेंकडीवर चढून ज्या देशांत फिरावयाचें असेल तो देश कसा आहे, हें लक्ष्यपूर्वक तो पाहून ठेवील, तर बरें; किंवा मिळण्यासारखा असल्यास त्या देशाचा नकाशा बरोबर घेईल, तर बरें. ह्मणजे जसजसा तो पुढें जाईल तसतसें त्यास त्यांत पहातां येईल. ह्याप्रमाणेंच जिज्ञासा वाढविणारी मनुष्याविषयीं थोडीशी माहिती झाल्यावर मग विद्यार्थ्यानें आपण एका उंचवट्यावर उभे आहों, असें समजून सगळा इतिहास मनांत आणावा, व बाहेर फिरतांना आपणाबरोबर घेऊन जाण्यासाठीं एक साधारण मानाचा नकाशाही तयार करावा. खऱ्याखुऱ्या नकाशावरून मनुष्यांच्या कृत्यांची माहिती होईल तितकी नेहमीं करून घ्यावी, परंतु अशा

नकाशावरून ज्या वेळचा तो असेल त्या वेळीं निरनिराळे लोक कोणकोणत्या स्थळीं होते एवढेंमात्र समजतें. परंतु मनुष्यांनीं स्थलांतरें कसकशीं केलीं व लोकांचे परस्परांशीं संबंध कसकसे होते ह्यांतून एकही त्यावरून कळत नाहीं. ह्या गोष्टीचा नकाशा विद्यार्थ्याच्या मनांतच असला पाहिजे, म्हणजे जेव्हां जेव्हां तो खऱ्याखुऱ्या नकाशांत पाहील तेव्हां तेव्हां त्याला मनांतला नकाशा डोळ्यापुढें आणितां येईल.

आतां ह्या धड्यांवरून जी सामान्य माहिती करून देण्याचा यत्न आहे तिचे उद्देश दोन आहेत. पहिला हा कीं, विशेष माहिती करून घेण्याच्या खऱ्या मार्गापासून मनुष्यानें बहकूं नये; व दुसरा हा कीं, तीविषयीं त्याच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न व्हावी. ह्यांत पहिला उद्देश सिद्धीस जाण्याला हें पुस्तक पूर्ण म्हटलें पाहिजे; आणि दुसरा सिद्धीस जाण्याला अपूर्ण म्हटलें पाहिजे. चितारी चित्र काढण्यास आरंभ करण्यापूर्वी स्पष्ट व काळी अशी एक मर्यादारेषा काढतो. आतां ह्या मर्यादारेषेवरून जें ज्ञान व्हावें असा उद्देश असतो तें पूर्ण होतें; परंतु तें चित्र नव्हे. तो चित्राचा आराखडा चांगला आहे व आकृति भव्य आहेत असें त्या मर्यादारेषेवरून म्हटलें तर शोभेल; पण कारागीर आंत रंग कसकसे भरणार हें तीवरून कसें समजेल? राष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींचे लोक हल्लीं जेथें आहेत तेथें आपल्या पूर्वजांचीं मूलस्थानें सोडून कसकसे आले व त्यांनीं परस्परांला कसकसें जिंकिलें ह्या गोष्टींची माहिती ह्या पुस्तकावरून होईल, परंतु ज्याला इतिहास म्हणून म्हणतात त्याची माहिती ह्या पुस्तकावरून होणार नाहीं. एकाद्या राष्ट्रांतले लोक कसे राहत असत, त्यांच्या परस्पराशीं वागण्याच्या चाली कोणत्या होत्या, अनुभवास आलेल्या गोष्टींच्या जोरावरून त्यांनीं कोणती वृत्ति धरिली, आणि स्वातंत्र्य व ज्ञान ह्यांची प्राप्ति करून घेण्याक-

रितां त्यांनीं काय काय संकटें भोगिलीं; ह्या गोष्टींची माहिती ह्या पुस्तकावरून होणार नाहीं. ह्या गोष्टी मागाहून समजून घ्याव-याच्या आहेत. डोंगराच्या माथ्यावरून पाहणारा मनुष्य स-भोंवतालच्या देशाचा नकाशा नीट लक्ष्यांत आणिल्यावर ज्याप्र-माणें एकाद्या खोऱ्यांत, तेथें कोणते लोक राहतात व ते कोणत्या डौलानें राहतात, हें पाहण्याकरितां जातो, त्याप्रमाणेंच राष्ट्रांत घडलेल्या मोठमोठ्या गोष्टींची माहिती झाली, आणि मागें गेले-ल्या व पुढें त्यांच्या जागीं झालेल्या प्रत्येक राष्ट्राचा संबंध सम-जला म्हणजे मग विद्यार्थ्यानें आवडेल त्या प्रदेशाची शोधक म-नानें विशेष माहिती करून घ्यावी. शाळेंतील मुलाला केवळ सामान्य माहिती असली म्हणजे बहुधा पुरी आहे. त्याला चौघांत वागूं लागतांना लक्ष्यपूर्वक कोणतीही गोष्ट पाहून निज विषयीं आपलें मत देण्याची शक्ति आलेली असली आणि त्याचें मन जिज्ञासेनें भरलेलें असलें म्हणजे झालें. मग डोंगराच्य माथ्यावरून पाहणारा मनुष्य आवडेल त्या खोऱ्यांत तेथील विशेष माहिती करून घेण्यास जसा उतरतो, त्याप्रमाणें ह्यानें आवडेल त्या देशाचा इतिहास हाच जन्मभर शिकण्याचा मुख्य विषय केला तर त्याला त्यापासून आनंद होईल.

धडा २.

टेंकडीच्या माथ्यावरील मनुष्याला फार अंतरावरचा प्रदेश धु-क्यांत आहे असें दिसतें. तो त्याला स्पष्ट दिसत नाहीं. त्याप्रमा-णेंच ह्या इतिहासाच्या सामान्य माहितीची गोष्ट आहे. मानवी प्राणी उत्पन्न होऊं लागल्यापासून जो काळ गेला, असें मानितात त्या सर्व काळाच्या इतिहासाची माहिती खात्रीनें सांगतां येईल असें समजूं नका. इतिहासाची भरंवसा ठेवण्यासारखी जी

फार प्राचीन इतिहास बरोबर समजत नाहीं.

माहिती आपणांस पहिल्यानें मिळाली ती जुन्या लेखांवरून मिळाली. ते लेख कांहीं शिळांवरचे होते व कांहीं जुन्या ग्रंथांतले होते. हे अर्वाचीन इतिहासांप्रमाणें लोकांची माहिती करून देण्यासाठीं लिहिलेले नव्हते, तरी ते ज्या लोकांचे होते त्यांच्या स्थितिरीति व धर्म ह्यांविषयीं त्यांवरून पुष्कळ माहिती होते. त्यांवरून असेंही समजतें कीं, त्यांच्यापूर्वींही कांहीं लोक होऊन गेले, पण ते होऊन गेले इतकें मात्र समजतें, दुसरें त्यांविषयीं म्हणण्यासारखें कांहीं समजत नाहीं. आजपासून ४,००० वर्षांच्यामागें तुम्ही गेलां म्हणजे मनुष्याविषयीं भरंवसा ठेवण्यासारख्या विशेष माहितीची मर्यादा तुम्हीं उल्लंघिली असें होईल. परंतु अर्वाचीन विद्वानांस भाषेचा विचार हें माहिती करून घेण्याचें एक नवीन साधन सांपडलें आहे. त्यावरून त्यांनीं मनुष्याचीं तीन मोठीं कुळें केलीं आहेत. त्यांपैकीं तुराणी म्हणून जें कूळ आहे यांत आशिया खंडांतील फिरत्या लोकांचा समावेश होतो. ते लोक पृथ्वीवर जिकडे तिकडे पसरलेले होते, तरी कोठें एका ठिकाणीं राहून त्यांनीं कोणत्याही राज्याची स्थापना केली नाहीं, व त्यांच्यामागून झालेल्या लोकांला मिळण्यासारखीं [illegible]णीं, कायदे, किंवा कथा त्यांच्यांत झालेल्या नाहींत. ह्या फिर[illegible]ऱ्या लोकांचा इतिहास असेल, पण आपणास तो कधीं माहीत [illegible]णार नाहीं. ह्या लोकांचें अधिक बलाढ्य किंवा अधिक एको[illegible]च्या लोकांपुढें कांहीं चालेनासें झाल्यामुळें हे हिंदुस्तानांतील [illegible]त, हिंदुस्तानच्या दक्षिणेकडील फार दूरचा प्रदेश, व मलाया [illegible]पकल्प, आणि पालिनीशिया बेटें ह्या ठिकाणीं आले, तेव्हांपासून त्यांच्याविषयीं माहिती आपणास लागते. मध्यआशि[illegible]तील आपलीं मूलस्थानें सोडून इतिहासरूपी नाटकाच्या कांहीं

तुराणी कुळांती[illegible] लोक जनावरांचे [illegible]ळप बरोबर घेऊ[illegible] फिरणारे होते.

अंकांत ते वरचेवर येऊन बखेडा करीत असत असें आपणास पुढें वर्णनांत दिसून येईल. हा बखेडा मध्यें केला नसता तर दुसऱ्या दोन कुळांनींच इतिहासरूपी नाटक शेवटपर्यंत केलें असतें.

आतां आशिया खंडाचा नकाशा घ्या, आणि त्यांतील मुख्य नद्यांचा उगम कोठें आहे तो त्यांच्या वळणांवरून पहा, आणि मधल्या उंच प्रदेशांतून निघून त्या सगळ्या खालीं चोहींकडे कशा वाहत आहेत त्याकडे लक्ष्य द्या. पारसी लोकांच्या वंदिदाद नांवाच्या धर्मपुस्तकाच्या पहिल्या अध्यायांत असें वर्णन आहे कीं, आर्य लोक हे सिहून व जिहून ह्या नद्यांच्या उगमापाशीं एक स्थळ आहे तेथून निघून मध्यें पुष्कळ फेरफार होतां होतां शेवटीं हप्त हिंदूंच्या म्हणजे सप्त सिंधूंच्या भूमीला (पंजाबाला) आले. पुढें ते मेदी देशाचा उत्तरभाग व कास्पियन समुद्राला जाण्याचे मार्ग एथेंही येऊन राहिले. ह्या आर्य कुळांत हिंदुस्तानांतील आर्य लोक व इराणांतील जरतुष्ट्री लोक ह्यांचेच पूर्वज केवळ होते असें नाहीं, तर युरोप खंडांतील ग्रीक, रोमन, केल्त, व त्यूतन ह्या सर्व लोकांचेही पूर्वज त्यांत होते. आर्य लोक कधीं परागंदा झाले हें कळत नाहीं. एक घराणें सतलज नदी उतरून हिंदुस्तानांत आलें. दुसरें इराणांत जाऊन राहिलें. कांहीं घराणीं खोरासान प्रांत व रूस देश ह्यांमधून काळा समुद्र व थ्रेस देश ह्यांपर्यंत गेलीं. कांहीं आर्मेनी देशांतून निघून काकेशस पर्वतावरून ग्रीस देशाच्या उत्तरभागीं, आणि तेथून दान्युब नदी उतरून जर्मनींत गेलीं. तीं कोणकोणत्या दिशांकडे गेलीं आणि कोठकोठें जाऊन राहिलीं ह्याचा शोध त्यांच्या भाषेवरून लागला आहे. पुष्कळ काळ गेल्यामुळें व परस्परांत जागेचें पुष्कळ अंतर झाल्यामुळें फार भेद झाले आहेत. तरी त्या स-

मध्यआशियांतील उच्च प्रदेश ही मनुष्याच्या वस्तीची लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी पहिली जागा.

आर्य कुल.

यांची भाषा अजून एकच आहे. त्यावरून विद्वानांची खातरी होते कीं, पूर्वीं केंव्हांतरी एकदा इंग्रज, जर्मन, ग्रीक आणि रोमन तसेच पारसी आणि हिंदु ह्या लोकांचे पूर्वज शामी व तुराणी ह्या दोन कुळांहून निराळे असे एकाच ठिकाणीं रहात होते.

शामी कुळ.

तिसरें शामीकुळ हें युफ्रातिस व तैग्रिस ह्या नद्यांजवळ प्रथम आढळलें. बाबुलोन व निनवी एथील आरामी भाषा; पालिस्तैन देश, फिनिकी देश, व कार्थेज शहर एथील इब्री भाषा; व अरबस्तानाच्या द्वीपकल्पांतील भाषा; ह्या तीन भाषा ह्या कुळांतील लोकांच्या होत्या. मिसर देशांत प्राचीन सांकेतिक चिह्नात्मक अक्षरांच्या भाषेपासून काप्ती (जी १७ व्या शतकापुढें लोक बोलत नाहींसे झाले) भाषेपर्यंत चालू असणारी भाषाही ह्याच कुळांतील लोकांची असें ह्मणतात. असेंही कोणी ह्मणतात कीं, सुधारलेल्या जगाच्या इतिहासांत आजपर्यंत आर्य व शामी हींच कार्यतीं दोन कुळें येतात; तुराणी कुळांतील लोक हल्ले करून कधीं कधीं त्यांला अडथळे मात्र करीत असत.

धडा ३.

खाल्दी देश इ० स० पूर्वी २२००—१५००.

पुनः आशिया खंडाचा नकाशा घ्या आणि युफ्रातिस व तैग्रिस ह्या नद्यांच्या खालच्या भागाकडे दृष्टि द्या. हा सपाट देश ह्या नद्यांच्या होरीनें झालेला आहे. त्याला खालचा मेसोपोतामिया असें ह्मणत. आह्मांला ज्याची कांहीं खात्रीनें माहिती सांगतां येते असें पहिलें एकसत्ताक राज्य हेंच आहे. ह्याचें नांव खाल्दीचें राज्य असें होतें. ह्याची सुरवात ख्रि-

स्तापूर्वी निदान २३०० वर्षांमागें झाली असावी, पण कोणत्या कुळांतल्या लोकांनीं तें स्थापिलें हें चांगलें स्पष्टपणें समजत नाहीं. एक इतिहासकर्ता ह्मणतो कीं, पूर्वेकडील मेदी देशांतील उच्चप्रदेशांतून एक विजयी पुरुष आला, आणि त्यानें तेथें राज्य केलें. पण जरतुष्टास अनुसरणारे आर्य लोक एथें पुनः प्रथमतः प्रकट झाले कीं काय, ह्याविषयीं खातरीनें कांहीं सांगवत नाहीं. असें ह्मणतात कीं, ह्या मेदी देशांतल्या पुरुषानंतर पश्चिमेकडून इथियोपी देशामधून निमराद नांवाचा एक विजयी पुरुष आला. त्याच्या लोकांना "किप्रत अर्बत" ह्मणजे चार कुळें असें ह्मणत. ह्यावरून कुळें व भाषा ह्यांचें ह्या लोकांत मिश्रण झालें होतें, ह्यांत संशय नाहीं. ह्यांच्यामध्यें निमराद, (इ० स० पू० २,२३४) उरुख नांवाचा एक मोठा इमारती बांधणारा, आणि कदरलाओमर हे तीन पुरुष विख्यात होते. अंकगणित, ज्योतिष, लेखन, व शिल्पशास्त्र ह्यांत हे लोक प्रवीण होते. हे विटांनीं बांधिलेल्या मोठमोठया देवमंदिरांत आकाशांतील तार्‍यांचें भजन पूजन करीत. सुमारें इ० स० पू० १५०० व्या वर्षीं शमी लोकांनीं स्वारी करून त्यांना जिंकिलें; त्या दिवसापासून ते मागें पडले. हल्ला करणारे लोक अरब होते असें खाल्दी देशांतला बेरोसस नांवाचा इतिहासकर्ता म्हणतो. खाल्दी देशाचे लोक सात शतकांहून अधिक काळपर्यंत परतंत्र राहिल्यानंतर जेव्हां बाबुलोनच्या राज्यांत पुन्हा आले तेव्हां ते अगदीं शमी लोकांसारखे झालेले होते.

धडा ४.

ह्या इतिहासाचा पुढला भाग अजून ह्याच प्रदेशांतला आहे. वर सांगितलेल्या होरीच्या मैदानाच्या वरच्या बाजूस आणि तें

मैदान व आर्मेनी देशचे तुटलेल्या कडयांचे पर्वत ह्यांच्यामध्यें चढ उताराचें एक मैदान तुमच्या दृष्टीस पडेल. तेथें तैग्रिस व युफ्रातिस ह्या दोन नद्यांच्या योगानें पाण्याचा पुरवठा होतो. ह्या मैदानांत इ० स० पू० १७००–१३०० पर्यंत हळूहळू शुद्ध

असुर देश. १२६०–६२७.

शमी कुळांतील लोकांचेंच एक नवें राज्य झालें. ज्याचें नांव आपणास असुर देशचें राज्य म्हणून ठाऊक आहे तेंच हें राज्य. ह्या लोकांनीं आपलीं लिहिण्याचीं अक्षरें, धर्म, व शिल्पविद्या हीं खाल्दी देशाहून आणिलीं. असुरी लोक प्रबल होत चालले तसा त्यांनीं आपला मुलूख वरतीं सांगितलेल्या मैदानाच्या हद्दीपर्यंत वाढविला, उत्तर व पूर्व ह्या दिशांकडील पर्वतांत जे लोक राहत होते त्यांच्यावर हल्ले केले; आणि खाल्दी लोकै व पश्चिमेकडील सुरी लोक ह्यांला जिंकिलें. ह्या वेळीं त्यांच्या राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें मुंबई इलाख्यांतील सतरा जिल्ह्यांच्या क्षेत्रफळा इतकें होतें. इ० स० पू० १०९० आणि ८९० ह्यांच्यामध्यें ह्यांच्या प्राबल्याचा ऱ्हास झाला असें दिसतें. ह्या वेळीं पालिस्तैन देशामध्यें इब्री लोकांच्या राज्याचा तर पराकाष्ठेचा भरभराट चालला होता. पुढें इ० स० पू० ८८० पासून ६४७ पर्यंत असुरी लोक इतके प्रबल झाले कीं, त्यांनीं अरबी किनाऱ्यापर्यंत सगळ्या लोकांला जिंकिलें, आणि ते आशिया मैनर (अनातोलिया*) मध्यें शिरले. पुढें त्यांनीं मिसर देशावर स्वारी करून दक्षिणेस थीब्स शहरापर्यंत तो देश जिंकिला, आणि इराणी आखाताचा किनारा घेतला. ह्या लोकांच्या राजांचे वाडे मोठ्या चार शहरांतील मोडून पडलेल्या इमारतींत अजून सांपडतात. ह्या मोडून पडलेल्या इमारतींवरून असें दिसून येतें कीं, सुधारणेच्या कामांत ते लोक अर्वाचीन लोकां-

---

* अनातोलिया हा आशिया मैनरचा एक पोटभाग आहे.

पेक्षां कमी नव्हतेच म्हटलें तरी चालेल. जवळच्या कोण-
त्याही बलाढ्य लोकांशीं त्यांचा संबंध नव्हता तोंपर्यंत ते प्रबळ
होतगेले. पण त्याचें प्राबल्य शेवटीं मोडलें तें जवळच्या
लोकांतून कोणीं मोडलें नाहीं. इ० स० पू० ८५०-६५०
पर्यंत ह्यांच्या पश्चिमसरहद्दीवरील डोंगरांत मेदी ह्मणून कांहीं
आर्य लोक जमले होते. इराणांत मागें पैलवी भाषा चालू होती
ती निनवी एथील असुरी भाषेपासून भिन्न नव्हती*; ही गोष्ट खरी
असेल तर असें दिसून येईल कीं, मेदी लोक प्रबळ होण्यापूर्वीं
असुरी लोकांचा त्यांच्यावर पुरा अंमल होता. परंतु पुढें प्रबळ
होऊन ह्या चलाख डोंगरी लोकांनीं इ० स० पू० ८५०—६२५
पर्यंत असुरी लोकांवर दोन वेळा हल्ला केला; पण त्यांच्या हिक-
मतीपुढें ह्यांचें कांहीं न चालतां ह्यांचा पराभव झाला. दुसऱ्या
वेळीं मेदी लोकांचा सरदार स्नियाग्जारिस होता. परंतु ज्या
फिरस्त्या तुराणी लोकांला आपण (दुसऱ्या धड्यांत) मध्य आशि-
यापर्यंत आणून सोडिलें आहे त्यांच्यापैकीं एका जातीच्या लो-
कांनीं त्यांवर हल्ला केल्यामुळें त्यांस परत जावें लागलें. हे
लोक म्हणजे तुराणी लोकांतल्या एका जातीचे स्कुथी लोक काके-
शस पर्वतावरून खालीं उतरले. मेदी लोक डोंगरांत आपल्या
घरांत जाऊन राहिले असतील, पण स्कुथी लोक डोंगरांतून
खालीं असुरदेशाच्या मैदानांत उतरले खरे. एथें ते कांहीं
वर्षांपर्यंत राहिले. पण मग एथून ते गेले असावे किंवा त्यांला
कोणीं घालवून दिलें असावें. ते गेले त्या वेळीं असुरदेश फार
क्षीण व दुर्बळ झाला होता. इ० स० पू० ६२७ व्या वर्षी
सियाग्जारिस हा मेदी लोकांसह पुनः असुरदेशांत आला.
जुन्या खाल्दी लोकांचें राज्य नष्ट होऊन त्या जागीं बाबुलोनचें

---

* हें दाक्तर हौग साहेबाचें मत आहे.

राज्य झालें होतें तें असुरी लोकांच्या अमलाखालीं असल्यामुळें त्यांतील कांहीं लोक ह्या प्रसंगीं असुरी लोकांच्या सैन्यांत होते. तेव्हां त्या लोकांचा सेनापति नाबोपोलासर हा मेदी लोकांना जाऊन मिळाला, त्यामुळें असुरदेशचा राजा साराकस हा हटून माघारा आपली राजधानी जें निनवी शहर ह्यांतील आपल्या वाड्यांत आश्रयास गेला व तेथें जळून मेला. खाल्दी देश ज्याला हल्लीं बाबुलोन देश म्हणतात तो व युफ्रातिस नदीच्या थडीचा खालचा भाग इतका मुलूख मेदी लोकांनी नाबोपोलासर ह्याला दिला.

वरील इतिहासावरून दिसून येतें कीं, वंदिदाद ग्रंथांत सांगितलेल्या स्थळांपैकीं इराण म्हणून जें एक सपाट स्थळ आहे त्यावरून कांहीं आर्य लोक, शामी लोक राहत होते त्या युफ्रातिस व तैग्रिस ह्या नद्यांच्या थडीवर उतरले, व त्यांचा व शामी लोकांचा परस्पर कलह चालला असतां फिरस्त्या तुराणी लोकांच्या एका टोळीनें कांहीं वेळ त्या कलहांत हात घातला. ते हल्ला करून गेल्यावर मग शामी लोकांच्या विध्वस्त झालेल्या राज्यावर पश्चिमेकडे पुनः चाल करण्यास आर्य लोकांना सवड सांपडली.

धडा ५.

आतां शामी लोकांच्या नदीची थडी सोडून तिच्या पूर्वबाजूस आर्य लोकांच्या डोंगरसपाटीकडे कास्पियन समुद्राच्या नैर्ऋत्य कोंपऱ्याच्या सुमारास आपण चढूं. ही डोंगरसपाटी चोहींकडे समुद्राच्या सपाटीपासून ३,००० फूट उंच (म्हणजे आपल्या महा-

मेदी लोक० इ० स० पूर्वी ६५०—५५८.

राष्ट्र देशापेक्षां फार उंच) आहे. वंदिदाद ग्रंथांत ज्या लोकांच्या स्थलांतराविषयीं वर्णन केलें आहे त्यांच्या अकराव्या वसाहतीचें नांव पूर्व हद्दीवरील रागी नामक शहरानें चालविलें. फार प्राचीन काळीं मेदी लोक खाल्दी देशांत कसे आले ह्याविषयीं तुम्हीं वरतीं (तिसऱ्या धड्यांत) वाचिलें आहे. ह्याविषयीं व पुढें पुष्कळ शतकांपर्यंत काय झालें ह्याविषयीं आपणास फार थोडी माहिती आहे. तथापि इ० स० पू० ८५० व्या वर्षी ह्या डोंगर-सपाटीच्या वायव्य दिशेकडील भागीं मेदी लोकांची संख्या बरीच वाढली होती. तरी त्यांचें संस्थान हा वेळपर्यंत लहान व दुर्बळच होतें. असुरी लोकांचे राजे वेळोवेळीं त्यांच्यावर स्वाऱ्या करीत व त्यांना जिंकीत. परंतु इ० स० पू० सातव्या शतकाच्या मध्यास पूर्वेकडून नवे आर्य लोक येऊन त्यांस मिळाल्यामुळें ते प्रबळ झाले. त्यामुळें ते पुढें उलटे असुरदेशाच्या मैदानांत स्वाऱ्या करूं लागले; पहिल्या प्रथम त्यांचा यत्न कसा निष्फळ झाला, व जनावरांचे कळप बरोबर घेऊन फिरणाऱ्या स्कुर्थी लोकांनीं असुरदेश क्षीण करून टाकिल्यावर त्यांनीं पुनः असुर देशांत येऊन निनवी शहर इ० स० पू० ६२५ व्या वर्षी कसें घेतलें, हें मागें चवथ्या धड्यांत सांगितलें आहे. नाबोपोलासर हा आपल्या बाबुलोनच्या फौजेसह सियाग्जारिस ह्याला जाऊन मिळाला, व त्याचा मुलगा नबुखद्रेस्सर ह्यानें सियाग्जारिस ह्याच्या कन्येशीं लग्न केलें. नंतर मेदी लोक कांकेशस पर्वतापर्यंत व आशिया मैनरांतील हालस नदीपर्यंत गेले. तेथें लुदी देशाचा राजा आलियातिस ह्याची गांठ पडली, परंतु बाबुलोन देशाच्या राजाच्या मध्यस्थीच्या योगानें लढाई टळली. मग आलियातिस ह्यानें सियाग्जारिस ह्याचा मुलगा आस्त्याजिस ह्याला आपली मुलगी दिली. आस्त्याजिस हा आपल्या बापाच्यामागें इ० स० पू० ५९३ व्या वर्षी गादीवर बसला, व

त्यानें इ० स० पू० ५५८ ह्या वर्षापर्यंत निवांत राज्य केलें. परंतु त्याचा बाप व तो ह्या दोघांनीं जरतुष्टाच्या धर्माच्या जागीं मागी धर्माची ह्मणजे तुराणी कुळांतील स्कुर्थी लोकांच्या धर्माची स्थापना केली होती. इकडे डोंगरसपाटीच्या पूर्वभागीं व दक्षिणभागीं त्या वेळीं पारसी ह्मणून जरतुष्टाला अनुसरणारे आर्य लोक प्रबळ झाले होते. त्यांचा राजा खोरेश ह्यानें आस्त्याजिस ह्याचा पराजय केला, आणि मेदी लोकांच्या जागीं पारसी लोकांची स्थापना करून जरतुष्टाच्या धर्माची स्थापना केली.

रागी शहरापासून हालस नदीपर्यंत मेदी लोकांचा अंमल असतां त्यांच्या राष्ट्राचें क्षेत्रफळ सुमारें ५,००,००० चौरस मैल म्हणजे हिंदुस्तानाच्या क्षेत्रफळाच्या एक तृतीयांशाइतकें होतें. परंतु राज्यव्यवस्थेच्या कलेची त्यांला फारच थोडी माहिती होती. हालस नदीच्या योगानें पूर्वार्धे व पश्चिमार्ध असे आशिया मैनरचे दोन वांकडेतिकडे भाग झाले होते. हालस नदीच्या पलीकडे पश्चिमार्धांत आर्य लोकांचीं पुष्कळ लहान लहान संस्थानें होतीं. परंतु हालस नदीच्या पूर्वेकडचे लोक शमीकुळांतले होते.

धडा ६.

एवढा वेळपर्यंत ज्या ज्या लोकांचें वर्णन केलें ते सर्व आतां इराणी लोकांच्या साम्राज्यांत नाहींतसे होणार आहेत. त्यांत बाबुलोनी लोकांच्या पुनः पूर्वस्थितीवर आलेल्या राज्याचें काय झालें तें प्रथम सांगतों.

बाबुलोन. इ० स० पू० ६२५–५३८.

इ० स० पू० १५०० ह्या वर्षीं अरब लोकांनीं जिंकिल्यामुळें जुनें खाल्दी लोकांचें राज्य कसें नष्ट झालें हें तुह्मांला

आठवत असेल. सुमारें १२७० व्या वर्षी जुन्या खाल्दी देशांत असुरी लोकांच्या लहान राज्याची स्थापना झाली. ह्यावेळीं (तैग्रिस व युफ्रातीस) ह्या नद्यांच्या मुखांजवळच्या होरीच्या जमिनीची वृद्धि झाल्यामुळें व नैर्ऋत्येकडे पाटाच्या योगानें जमिनीस पाण्याचा पुरवठा झाल्यामुळें खाल्दी देशाचें क्षेत्रफळ वाढलें होतें. नाबोपोलासर हा सियाग्जारिस ह्याला असुरी लोकांचें संस्थान नष्ट करण्यास साहाय्य करीपर्यंत बाबुलोनच्या राजांनीं असुरी लोकांबरोबर सतत तंटे चालविले होते. पुढें असुरी लोकांच्या राज्याचा विध्वंस झाल्यावर मागें सांगितल्याप्रमाणें दोन नद्यांच्या मधला असुरदेशचा भाग (मेसोपोतामिया) नाबोपोलासर ह्याला मिळाला. त्याचा मुलगा नबुखद्रेस्सर ह्यानें भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावरील सुरदेश व पालिस्तैन आणि अरबस्तानाचा उत्तर भाग व मिसर इतके देश आपल्या राज्याखालीं आणिले. नबुखद्रेस्सर ह्याच्यामागें त्याच्या वंशांतील पुरुषांनीं तीन पिढ्यांपर्यंत राज्य केलें. त्याच्यामागें जो राजा झाला त्यानें इराणी लोकांबरोबर टक्कर मारण्याकरितां लुदी देशच्या राजाला साहाय्य केलें, व पुढें इराणच्या राजाचा उत्कर्ष झाला तेव्हां त्यानें बाबुलोन शहरावर चाल केली. त्यावेळीं तेथील राजाचा मुलगा बेलशस्सर ह्यानें बाबुलोनचें रक्षण करण्याकरितां यत्न केला; पण अखेरीस तें शहर शत्रूच्या हस्तगत झालें, व तो स्वतः मारला गेला. ह्याप्रमाणें इ० स० पू० ५३८ व्या वर्षी बाबुलोनच्या राजाचा शेवट झाला.

त्या राज्याची राजधानी बाबुलोन शहर ह्याला अजूनही अरब लोक बाबिल असें ह्मणतात. तेथें ज्या जुन्या इमारती मोडून पडलेल्या आहेत त्यांवरून ते लोक इमारती बांधण्याच्या कामांत मोठे प्रवीण होते असें दिसून येतें. ज्योतिष शास्त्रांतही ते लोक हुशार होते. त्यांला कांहीं ग्रह माहीत होते, पण, सर्व ग्रहांच्या

मध्यभागीं पृथ्वी आहे, असें ते मानीत असत. त्यांनीं छायायंत्राची युक्ति काढली, व बहुधा ते दुर्बिणी कामास लावीत असत, असें वाटतें. खाल्दी लोकांचा जो धर्म तोच त्यांचा धर्म होता. ऐन भरभराटींत त्यांच्या राज्याचें क्षेत्रफळ २,५०,००० चौरस मैल, म्हणजे सुमारें असुर देशाच्या अर्ध्या क्षेत्रफळाइतकें होतें.

धडा ७.

आर्य लोकांचीं नव्हत अशीं व पुढें लवकरच इराणच्या राज्याखालीं येणारीं कांहीं जुनीं राज्यें आहेत त्यांच्या इतिहासाविषयीं एथें थोडा विचार केला पाहिजे. शमी लोकांचीं पहिलीं राज्यें पश्चिमेकडे कशीं पसरत गेलीं, हें तुम्हीं पाहिलें आहेच. नैर्ऋत्येस भूमध्यसमुद्राचा किनारा आला होता त्यावर यहुदी लोकांचें राज्य, फीनिकी देशाचें राज्य, व सुरी लोकांचें राज्य, अशीं तीन राज्यें होतीं; दक्षिणेस अरबस्तानचा ओसाड प्रदेश होता; आणि नैर्ऋत्येस मिसर देशाचे जुने लोक होते.

मिसरदेश. फीनिकीदेश. सुरदेश. यहुदीदेश.

मिसर देश हा सर्व राष्ट्रांत फार जुनाट असा जरी आहे, तरी इ० स० पू० ६६४ त तेथें सामेतिकस म्हणून एक राजा होता, त्याच्यापूर्वी तेथील राजांच्या नांवांखेरीज दुसरें कांहीं माहीत नसल्यासारखेंच आहे. तथापि त्या कालापूर्वी तो देश एकदा इथियोपी लोकांनीं, व एकदा असुरी लोकांनीं जिंकला असावा, असें दिसतें. पुढें असुरदेश दुर्बल झाला तेव्हां मिसर देशाच्या राजानें आपला अंमल युफ्रातिस नदीपर्यंत वाढविला; परंतु नबुखद्रेस्सर ह्यानें बाबुलोनचें राज्य पुनः नीट पूर्व स्थितीवर आणिल्यानंतर युफ्रातिस नदीच्या कांठीं कार्कमिश एथें जे मिसरदेशाचे शिपाई होते त्यांला त्यानें तेथून घालवून दिलें. तथापि

सामेतिरस ह्याचा मुलगा नेको ह्याचीं भूमध्यसमुद्रांत व तांबड्या समुद्रांत आरमारें होतीं, आणि असें ह्मणतात कीं, त्याच्या खलाशांपैकीं कांहींजण आफ्रिकेभोंवतीं प्रदक्षिणा करून जिब्राल्तरच्या सामुद्रधुनींतून परत आले होते. हल्लीं नुक्ता पुरा झालेला सुएज संयोगीभूमीवरचा कालवाही तयार करण्यास त्यानेंच आरंभ केला होता. ग्रीस देशांतील आर्य लोकांशीं नेकोचें पुष्कळ दळणवळण होतें. त्या लोकांपैकीं पुष्कळजण मिसर देशांतील नैल नदीच्या मुखाजवळ येऊन राहिले होते. नबुखद्रेस्सर ह्यानें स्वारी करून मिसर देश काबीज केला (इ० स० पू० ५६९), व तेथील अधिकार चालविण्यास आमासिस ह्यास आपला ताबेदार नेमिलें, असें दिसतें. लुदी देशचा राजा इराणी लोकांबरोबर युद्ध करीत असतां त्याच्या कुमकेस लोक पाठविल्यामुळें आमासिस ह्याची फौज क्षीण झाली. इराणचा राजा खोरेश ह्याचा मुलगा कांबुसस ह्यानें आमासिस ह्याच्या मुलावर स्वारी केली, व त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारिलें (इ० स० पू० ५२५). मिसर देशांतील इतिहासकर्त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें आमासिस ह्याचा मुलगा सामेनितस ह्याच्या मरणापर्यंत मिसर देशामध्यें सव्वीस राजवंशावळी झाल्या, आणि सत्ताविसावी वंशावळ ही मिसर देश इराणच्या राज्यांत सामील झाला तेव्हांची इराणच्या राजांची होय.

फीनिकी देश.

लबानोन पर्वत व भूमध्यसमुद्र ह्यांच्यामध्यें फीनिकी देश ह्मणून एक जमिनीची अरुंद पट्टी होती. परंतु तेथील व्यापार मोठा होता. तूर व सिदोन हीं दोन तेथील मुख्य शहरें होतीं. इ० स० पू० ८०० वर्षांपूर्वींच फीनिकी देशांतल्या लोकांनीं वसाहती करून भूमध्यसमुद्र व्यापून टाकिला होता. व हर्क्युलिसाच्या स्तंभांमधून (ह्मणजे जिब्राल्तरच्या सामुद्रधुनींतून) पार जाऊन महासागराच्या किना-

ऱ्यावर त्यांनीं वसाहती केल्या होत्या. त्यांपैकीं *लिलुबियम व †पनार्मस ह्या सिसिली बेटांत होत्या: ‡यूतिका व कार्थेज ह्या आफ्रिकेंत होत्या; आणि §मलाका ही स्पेन देशांत होती; (जिब्राल्तरच्या) सामुद्रधुनीच्यापलीकडे ||बीतिस नदीवर तार्तेसस आणि गेदिज बेट (ज्याला हल्लीं केदिज ह्मणतात) ह्या होत्या; आणि इराणी आखातांत तुलास आणि आरादस ह्या होत्या. तार्तेसस एथून ते इंग्लंदांतील कार्नवाल प्रांत व सिली बेटें एथें आले, आणि तुलास एथून हिंदुस्तान व सिलोन (लंका) एथें आले. असुरी लोकांनीं फीनिकी देश इ० स० पू० ८९० त जिंकिला, व असुरी लोकांचा पाडाव झाल्यावर तो देश इ० स० पू० ६०८ त मिसर देशच्या लोकांनीं जिंकिला; फीनिकी देश इ० स० पू० ६०५त बाबुलोनच्या ताब्यांत गेला. इराणच्या अमलाखालीं त्याला बरेंच स्वातंत्र्य होतें. ग्रीस देशांतले आर्य लोक व्यापार व वसाहती करूं लागले तेव्हां फीनिकी लोकांचा व्यापार कमी झाला.

यहुदीदेश. सुरदेश.

इब्री ह्मणजे यहुदी लोक हे शामी कुळांतले होते. पवित्र इतिहासांतील लेखावरून असें समजतें कीं, त्यांचा ¶मूळपुरुष खाल्दी लोकांच्या राज्यांत ऊर नामक गांवीं जन्मला होता. असुरी लोकांच्या राज्याचा आरंभ होण्यापूर्वी तो तेथून युफ्रातिस नदीच्या थडींत आला, आणि मग पश्चिमेस वळून खनान ह्मणजे ज्याला पुढें पालिस्तैन

---

* ह्यास हल्लीं बाको म्हणतात.

† ,, हल्लीं पालर्मो ह्मणतात.

‡ ,, हल्लीं सत्कोर म्हणतात.

§ ,, हें फीनिकी लोकांनीं वसाहत केली तेव्हां दिलेलें नांव आहे. त्याचें दुसरें नांव मलागा आहे.

|| हिला हल्लीं गादालकीविर ह्मणतात.

¶ त्याचें नांव अब्राहाम होतें.

ह्मणूं लागले त्या देशांत राहिला. दुष्काळानें पीडल्यामुळें त्याच
नातू आपल्या कुटुंबासहवर्तमान तेथून मिसर देशांत गेला. त
ठिकाणीं यहुदी लोक इतके वाढले होते कीं त्यांचें एक रा
झालें होतें. पुष्कळ काळपर्यंत भटकत फिरल्यानंतर मिसर देशां
ते पुन्हा परतले व इ०स० पू० सुमारें १६०० त ते पुनः खनानदे
शामध्यें येऊन राहिले. कितीएक शतकांपर्यंत ते सभोंवतालचे लो
जिंकण्याच्या कामांत गुंतले होते. १०१५ त शलमोन हा त्यां
राजा असतां ते असुरदेश किंवा मिसरदेश एथील लोकां
क्षांही प्रबल झाले होते. शलमोन ह्याचें तांबड्या समुद्राव
एसियोनगेबर हें बंदर होतें, व भूमध्यसमुद्रावरील व्यापारा
मोठें शहर जें तूर एथील राजा हा त्याचा स्नेही हो
सुरी लोकांचें लहानसें राज्य त्याच्या ताब्यांत असल्यामु
तो वैराण देशाच्या पार युफ्रातिस नदीपर्यंत व्यापाऱ्यां
काफले पाठवी. त्यानें चंदन, सोनें, हस्तिदंत, माकां
व मोर हीं आणण्याकरितां हिंदुस्तानांत गलबतें पाठविलीं, तेव
संस्कृत बोलणारे आर्य लोक तेथें पूर्वीच जाऊन राहिलेले हो
असें दिसतें. कारण कीं, वर सांगितलेल्या वस्तूंचीं नांवें
लोकांच्या धर्मपुस्तकांत आहेत तीं संस्कृत आहेत. परंतु श
मोनाच्या मागें यहुदी लोकांच्या राज्याचा विभाग झाला, त्यां
प्राबल्य कमी झालें, व चोहोंकडून त्याला शत्रु उत्पन्न झा
दमास्कस शहराभोंवतालीं इ० स० पू० ९७५ त सुरी लोकां
एक राज्य झालें होतें. त्या लोकांनीं इस्राएल व यहुदा
दोहोंतून कोणत्या तरी एका यहुदी लोकांच्या राज्याबरोबर इ
स० पू० ८३९ पर्यंत लढाई चालविली. नंतर यहुदी लो
दुर्बळ झाले तेव्हां असुरी लोकांनीं त्यांजवर हल्ला करून इ
स० पू० ७७३ त त्यांजपासून प्रथम फार मोठी खंडणी घेतल
नंतर सुरीलोक व इस्राएल लोक ह्या दोघांनीं मिळून यहुदा

हल्ला केला. तेव्हां तेथील राजानें असुरी लोकांला आपल्या कुमकेस बोलाविलें, त्यामुळें असुरी लोकांच्या राजानें सुरदेशाच्या राज्याचा विध्वंस केला, व पुष्कळ इस्राएल लोकांला पाडाव करून नेलें. इस्राएलच्या शेवटच्या राजानें मिसर देशाच्या राजाचें साहाय्य घेऊन असुरी लोकांशीं बंड केलें, परंतु त्याचा पराभव झाला, व त्याच्या लोकांस असुरी लोकांनीं आपल्या चालीप्रमाणें युफ्रातिस नदीच्या पलीकडील देशांत नेलें, आणि त्यांच्या जागीं परके लोक नेऊन ठेविले (इ० स० पू० ७२१). नंतर असुर व मिसर ह्या दोहीं देशांच्यामध्यें मात्र यहुदाचें एकटें राज्य राहिलें; तें बहुधा मिसर देशाच्या राजाजवळ साहाय्य मागत असे. परंतु इ० स० पू० ६०८त यहुदाचा शेवटला स्वतंत्र राजा योशीया ह्मणून होता त्यानें मिसर देशाचा राजा नेको हा युफ्रातिस नदीकडे जात असतां त्याला हरकत केली, ह्मणून त्यानें ह्याचा पराभव करून त्यास ठार मारिलें. नंतर त्याचा मुलगा यहोयाकिम ह्याला नेकोनें राजा करून त्यास मिसर देशाच्या राजाचा ताबेदार करून ठेविलें. ह्या वेळेस असुरी लोकांचें राज्य तर नष्ट झालेंच होतें; आणि नबुखद्रेस्सर हा युफ्रातिस नदीकडे नेको येत होता त्याला परत हाकून लावण्याच्या कामास लागला होता. हें काम करतांना नबुखद्रेस्सर ह्यानें यरूशालेम शहरावर स्वारी करून तें घेतलें, व तेथील राजा आणि राजपुत्र ह्यांना कैद करून बाबुलोन एथें नेलें. नंतर यहोयाकिम ह्याला त्याचें राज्य परत देऊन त्याला आपला ताबेदार करून ठेविलें; परंतु त्यानें पुनः बंड केलें त्यामुळें यरूशालेम पुनः घेऊन यहोयाकिमास त्यानें ठार मारिलें. योशीयाचा दुसरा एक मुलगा सिदकिया म्हणून होता त्याच्या हाताखालीं आतां थोडेच यहुदी लोक राहिले होते, तरी त्यांनीं आणखी एकदा मिसर देशाच्या राजाला बंड करण्याकरितां कुमक केली. तेव्हां नबुखद्रेस्सर ह्यानें त्याचा

अगदीं नाश करण्याचा निश्चय केला; आणि यरूशालेम घेऊन त्यानें तें शहर व तेथील देवमंदिर हीं जमीनदोस्त केलीं, आणि सगळ्या यहुदी लोकांला कैद करून इ० स० पू० ५८६ त बाबुलोन एथें आणिलें.

खोरेश ह्यानें इ० स० पू० ५३८ त बाबुलोन घेतलें तोंपर्यंत यहुदी लोक अटकेंतच होते.

सारांश.

हा वेळपर्यंत जें वाचिलें त्याचा आपण आतां पुनः विचार करूं. युफ्रातिस व तैग्रीस ह्यांची थडी हा मध्य होय, त्यापासून शमी कुळांतले लोक चोहोंकडे कसकसे पसरले ह्याचा इतिहास हा आहे. खाल्दी देशांतील मिश्रित जातीचे लोक फारसे वैभवास चढले नाहींत; परंतु शुद्ध शमी कुळांतले जे असुरी लोक होते त्यांनीं मात्र पश्चिमेकडे पुष्कळ प्रांत जिंकून घेतले. पूर्वेस त्यांच्या राज्याच्या हद्दीवर मेदी नांवाचे आर्य लोक रहात होते. त्यांनीं अखेरीस ह्या असुरी लोकांचीं राज्यें बुडविलीं. पश्चिमेस शमी कुळांतले दुसरे लोक होते त्यांच्याबरोबर युद्ध करण्याच्या कामांत असुरी लोकांना यश आलें. त्यामुळें त्यांनीं व्यापारी व वसाहत करणारे लोक ह्यांना पश्चिमेस आणखी दूर पाठविलें. जे आर्य लोक पश्चिमेकडे गेले ह्मणून दुसऱ्या धड्यांत सांगितलें आहे ते मागील वर्णनाच्या शेवटीं व्यापारी किंवा मुशारा घेऊन काम करणारे, व आशियामैनरचा पश्चिम किनारा, त्याच्या लगत्याचीं बेटें, आणि मिसर देश ह्या ठिकाणीं लहान लहान संस्थानांची स्थापना करणारे म्हणूनही पुनः दृष्टीस पडायाला लागले. ह्याप्रमाणें दोन विरुद्ध फौजा एकमेकींजवळ आल्या असतां दोहोंतील काहा माणसें पुढें येऊन एकमेकांत मिसळतात, त्याप्रमाणें ह्या दोन घराण्यांतील आघाडीचे लोक एकमेकांत मिसळूं लागले होते. आणि इराणांतील आर्य लो-

कांनीं शमी कुळाच्या नष्ट झालेल्या संस्थानांत आपला अंमल बसविल्यावर त्यांनीं आपल्या ताब्यांतील लोकांना युरोपांत कसें नेलें, व लढाई करण्याकरितां मुख्य मुख्य राष्ट्रांची कशी गांठ पडली, हें आपणास पुढें दिसून येईल.

धडा ८.

इराणच्या उंच सपाटीवर इराणचें राज्य कसें उदयास आलें ह्याविषयीं शोध करणें आतां आवश्यक आहे. जंदावस्तामध्यें

इराण. इ० स० पू० ५५८-५२१.

इराणी लोकांविषयीं कोठें निराळा लेख नाहीं, परंतु इराणी लोकांचें निराळें राज्य झालें तें, जरतुष्टास अनुसरणारे आर्य लोक इराणच्या सपाटीवर येऊन राहिल्यानंतर फार वेळानें झालें होतें. जसें हल्लीं मिसर देशाचें राज्य रूमच्या सुलतानाच्या ताब्यांत आहे, तसेंच हें राज्य पहिल्यानें मेदी लोकांच्या ताब्यांत ठेविलें होतें. आतां कांबुससचा मुलगा खोरेश ह्यानें इ० स० पू० ५५८ त मेदी लोकांचा कसा पराभव केला तें आपणांस (पांचव्या धड्यांत) समजलेंच आहे. खोरेश ह्यानें मेदी लोकांचा पराभव केल्यावर जे राजे त्यांचे स्नेही होते त्यांजवर तो गेला. त्यांत पहिल्यानें आशियामैनरांतील लुदी देशचा राजा क्रीसस ह्यावर जाऊन नंतर पश्चिम किनाऱ्यावर जीं लहान लहान ग्रीक लोकांचीं संस्थानें होतीं त्यांवर तो गेला. नंतर तेथून परत येऊन कास्पियन समुद्र व सिंधुनद ह्यांच्यामध्यें जे तुराणी लोक रहात होते त्यांचा त्यानें पराभव केला. नंतर त्यानें बाबुलोनचा विध्वंस करून तेथें यहुदी लोक कैदेंत होते त्यांला त्यांच्या घरीं परत पाठविलें; तेव्हां ते पालिस्तैन एथें परत आले. तेथें आल्यावर त्यांनीं आपलें देवमंदिर पुनः बांधिलें. तेव्हां पासून इराणच्या राज्याचा शेवट होईपर्यंत त्यांच्या मुख्य धर्माधिकाऱ्यांच्या अमलाखालीं त्यांचा भरभराट चालला.

बावीस वर्षेंपर्यंत (आपसांत) लढत होते. अखेरीस त्याचीं मुख्य चार राज्यें झालीं, व पुढें दोनशें वर्षांत त्या राज्यांपैकीं जें राहिलें होतें तें रोमन लोकांच्या हस्तगत झालें. तीं मुख्य चार राज्यें एणेंप्रमाणें;—

शिकंदराच्या राज्याची वांटणी.

आशियामेनर देश, मासिदोन देश, सुर देश, आणि मिसर देश.

आशियामेनरांत प्रथम आंतिगोनस सेनापति व त्याचा मुलगा दिमेत्रियस पोलियार्कैतीस ह्यांचा अंमल होता. पुढें त्यांचा पराभव करून बाकीच्या सेनापतींनीं त्यांचें राज्य वांटून घेतलें.

मासिदोन देशांत आंतिपेतर सेनापति व त्याचा मुलगा कासांदर ह्यांचा अंमल होता. कासांदराच्या मुलग्याला दिमेत्रियस पोलियार्कैतीस ह्यानें मारिलें. नंतर पुष्कळ घडामोडी झाल्यावर दिमेत्रियसाच्या मुलाला गादी मिळाली. ह्या वंशांतील एका राजानें इ० स० पू० २२१ त स्पाती एथील राजांचें घराणें नाहींसें केलें. मासिदोनच्या राजाबरोबर लढाई करण्याकरितां आथेन्सच्या लोकांनीं रोम शहरच्या लोकांला बोलाविलें, आणि मासिदोनच्या फिलिप राजानें कार्थेजच्या हानिबल सेनापतीशीं तह केला. इ० स० पू० १९७ त फिलिपाचा अगदीं पराभव झाला; तेव्हां रोमन लोकांनीं ग्रीस देश आजपासून स्वतंत्र आहे असें सर्वांस जाहीर केलें. फिलिपाचा मुलगा पार्सियस ह्याचा इ० स० पू० १६८ त अगदींच पराभव झाला. तेव्हां मासिदोनच्या राज्याचे चार परगणे करून ते रोमच्या राज्यास जोडले.

शिकंदराच्यामागें जे त्याच्या गादीवर बसले त्यांमध्यें सेल्यूकस हा उत्तम होता. त्याचा अंमल सुर देशांत इ० स० पू० ३१२ पासून होता, व त्याचें राज्य फार मोठें होतें; त्याचा विस्तार सिंधुनदापासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत होता. वस्तुतः जितका

मिसर देश मोडत होता. इराणच्या बडे लोकांचें डोंगरांतलें गरिबीचें रहाणें लवकरच नाहींसें होऊन आणखी मुलूख जिंकावा अशी त्यांस उत्कंठा उत्पन्न झाली. पश्चिमेकडील मुलूख जिंकतांना त्यांना ग्रीस एथील आर्य लोकांचीं स्वतंत्र संस्थानें लागलीं. दारयावेश राजा व त्याचा मुलगा जर्कसीज ह्या दोघांनीं, त्यांच्या उजव्या बाजूस ह्मणजे उत्तरेकडे ज्यांनीं मोठें भय घातलें होतें त्या स्कुथी लोकांतील कळप घेऊन हिंडणारे (तुराणी) लोकांना प्रथम मागें हटविलें, आणि नंतर ते ग्रीक संस्थानांवर जाण्याकरितां गलबतांत बसून ईजियन समुद्रांत, किंवा त्या समुद्राच्या अगदीं वरच्या भागाला वेढा घालून युरोपांत, तीन वेळां गेले, व तिन्हीं वेळां पराभव पावून परत आले. ह्या मोहिमा (इ० स० पू० ४९२–४७९) व ज्यांत ग्रीक लोकांचा जय झाला अशा माराथन, थर्मापली, सालामिस, प्लाती, आणि मुकाली एथें झालेल्या लढाया ह्यांची हकीकत ग्रीस देशाच्या इतिहासांत वाचिली पाहिजे. ह्या स्वाऱ्या बंद झाल्या नाहींत तोंच इराणच्या राज्याचें वैभव लयास जाऊन पार झालें. पूर्वेकडील बहुतेक राज्यांतील रीतीप्रमाणें तेथील राजाचे मुलगे गादीकरितां परस्परांशीं भांडत, व ग्रीक लोक वारंवार त्यांच्या सेनापतींचा पराभव करीत. परंतु पुढें ग्रीक संस्थानेंही आपसांत तंटे करूं लागलीं, व आथेन्स शहर आणि स्पार्ता शहर एथील लोक पुढारीपणाविषयीं परस्परांशीं भांडूं लागले. ह्या भांडणांत पुढें आशियामैनरांतील इराणच्या सुभेदारांच्या हातीं ह्या दोघांचा जय अपजय होता. म्हणजे जिकडे हे सुभेदार मिळतील तिकडचा जय होऊन विरुद्धपक्षाचा पराजय व्हावयाचा असें होतें. इराणच्या एका राजाचा धाकटा मुलगा खोरेश हा अर्तहशस्ते नांवाच्या आपल्या वडील भावाबरोबर लढत होता, त्याच्या कुमकेस जेनोफन नामक सरदाराच्या हाता-

खालीं दोरियन ग्रीक लोकांची एक फौज ४०१ त गेली. ते लोक सिलिसी प्रांतांतील मार्गांनीं युफ्रातिस नदी व बाबुलोन शहर एथपर्यंत गेले. पुढें खोरेश मारिला गेला, आणि ग्रीक लोक तैग्रिस नदीच्या कांठानें व आर्मनी देशांतल्या पर्वतांच्या बाजूनें काळ्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर त्यांच्या लोकांची एक वसाहत होती तेथें परत गेले. पुनः ३९३ त ग्रीक संस्थानांचा एकोपा इतका नाहींसा झाला, व त्यांना मागल्या गोष्टींचा इतका विसर पडला कीं, आथेन्स शहरच्या लोकांनीं स्पार्ता शहरच्या लोकांबरोबर लढण्यासाठीं इराणच्या सुभेदाराची कुमक घेतली. पुढें मग इ० स० पू० ३८७ त स्पार्ताच्या लोकांनीं इराणच्या राजाला मध्यस्थ होण्याविषयीं विनंती केली. तेव्हां त्यानें दोहों-पक्षांच्या ग्रीक लोकांकडून तह करविला. तो केवळ त्याच्या आज्ञापत्रासारखा होता. त्यांत त्यानें आशियांतील सगळा मुलूख आपणाकडे ठेविला, व युरोपांतील ग्रीक लोकांला आपसांत समजण्याविषयीं सांगितलें. सालामिसची लढाई झाल्यापासून स्वतंत्र ग्रीक लोकांची इतकी हलकी दशा झाली कीं, त्यांना त्या इराणच्या राजाला आशियांतील आपल्या वसाहती देऊन जावें लागलें.

ओकस नांवाचा एक शेवटचा राजा झाला. त्यानें लयास जाणाऱ्या इराणच्या राज्याचें पुनरुज्जीवन करण्याकरितां ३५९ त मोठा प्रयत्न केला. त्यानें मिसर देशच्या लोकांनीं बंड केलें होतें ह्मणून तो देश पुनः जिंकून घेतला. पण ज्याच्या हातून इराणच्या राज्याचा विध्वंस व्हावयाचा होता त्या नव्या शत्रूची वार्ता ऐकण्यास तो जगला होता. ओकस व त्याचा मुलगा ह्यांना कोणी विष घालून मारिल्यावर कोदोमानस नांवाचा शेवटला राजा गादीवर बसला. हा राजकीय घराण्यांतला नव्हता. ओकसानें जें पाहिलें तें, मासिदोनच्या शिकंदर बादशाहानें युरो-

पांतील सर्व ग्रीक लोकांची सत्ता आपल्या एकटयाच्या हातीं कशी आणिली, आणि इराणचें राज्य जिंकण्याचा कसा निश्चय केला, हें होतें. शिकंदर बादशाह इ० स० पू० ३३४ त हेलेस्पांत सामुद्रधुनी उतरून पलीकडे गेला. तेव्हां ज्या इराणच्या सुभेदारांची त्याची ग्रानिकस नदीजवळ गांठ पडली त्यांचा त्यानें पराभव केला. तेथून तो खालीं पश्चिमकिनाऱ्याकडे जाऊन पुढें आशियामैनरच्या दक्षिणभागाजवळून जात असतां त्याची आणि कोदोमानस ह्याची इसस गांवीं इ० स० पू० ३३३ त गांठ पडली. तेव्हां त्याबरोबर युद्ध करून त्यानें त्याचाही पराभव केला. नंतर सुरदेशाच्या किनाऱ्यानें तो दक्षिणेस मिसर देशाकडे वळला, आणि तेथील लोक त्याला शरण आले, तेव्हां तेथें त्यानें अलेक्जांद्रिया नांवाचें शहर इ० स० पू० ३३१ त बांधिलें. तेथून परतल्यावर युफ्रातिस नदी उतरून तो पूर्वेकडे वळला. नंतर जुन्या निनवी शहराच्या पूर्वेस पंधरा कोसांवर इराणच्या राजाबरोबर त्याची शेवटची लढाई झाली. हींत कोदोमानस, ह्याचा अगदीं पराभव होऊन त्याला युद्धभूमीवरून बेसस नांवाच्या एका सुभेदारानें कैदी करून नेलें, व इराणच्या सपाटीवरच्या टेंकडयांवरून कास्पियन समुद्राला जाण्याच्या वाटांमधून बाक्त्री शहरीं नेलें. आणि तेथें शिकंदर बादशाह त्याला धरून नेणाऱ्याचा पाठलाग करीत होता तो येऊन त्याला गांठतो तों अगोदरच त्याला ठार मारिलें. शिकंदर बादशाहानें जिहून नदी ओलांडिली ती ह्याच स्वारींत ओलांडिली. परत जातांना तो सिंधुनदांतून त्याच्या मुखापर्यंत खालीं गलबतांत बसून गेला; आणि तेथून बाबुलोन एथें खुशकीनें परत गेल्यावर तो तेथें मृत्यु पावला. त्याचें वय ह्या वेळीं ३२ वर्षांचें होतें.

इराणच्या राज्याचा ऐन भरभराट असतां त्याचा विस्तार मोठा होता. त्याच्या पूर्वेस तिबेटचीं रानें, सतलज नदी, व सिंधु-

नद हीं होतीं ; दक्षिणेस हिंदी महासागर, इराणी आखात, व अरबस्तान आणि न्युबिया देश ह्यांतील ओसाड प्रदेश हीं होतीं; पश्चिमेस सिर्तिस नांवाचें वाळूचें मोठें मैदान, भूमध्यसमुद्र, ईजियन समुद्र, व स्त्रिमान नदी हीं होतीं: आणि उत्तरेस दान्युब नदी, युक्झिन समुद्र, काकेशस पर्वत, कास्पियन समुद्र व सिहून नदी हीं होतीं. त्याचें क्षेत्रफळ २०,००,००० चौरस मैल, ह्मणजे हिंदुस्तानच्या क्षेत्रफळाहून एक तृतीयांशानें अधिक होतें.

धडा १०.

ग्रीस व रोम एथील आर्यलोक. त्यांचा प्राचीन इतिहास.

आपलीं मूलस्थानें सोडून जीं आर्यलोकांचीं कुळें पश्चिमेकडे गेलीं ह्मणून दुसऱ्या धड्यांत सांगितलें आहे, त्या कुळांतले शिकंदर बादशाह व त्याचे ग्रीक लोक हे होते. ह्या नव्या वसाहतींत येऊन अगदीं पहिल्यानें त्यांनीं काय काय केलें ह्याविषयींचा आह्मांपाशीं लेख नाहीं. केवळ त्यांच्या भाषेवरून ते कोण होते हें सिद्ध होतें. त्यांनीं काय काय केलें ह्याविषयीं इतिहासाला भरंवसा ठेवण्याजोगा जो लेख सांपडूं लागतो तो, ते एकत्र जमून त्यांचीं लहान लहान संस्थानें झालीं, पुढें तीं संस्थानें वृद्धि पावलीं, व पूर्वेस आणि पश्चिमेस आपल्या मंडळींतील लोक पाठवून त्यांनीं वसाहती केल्या, आणि आपल्या शमी कुळांतील शेजाऱ्यांबरोबर ते लढाई व व्यापार करूं लागले, इतकें झाल्यावरचा सांपडूं लागतो. .

ह्यास्तव आपण रोम व ग्रीस ह्या ठिकाणीं जे आर्यलोक जाऊन राहिले त्यांच्या इतिहासाविषयींच्या फार प्राचीन काळच्या काय गोष्टी आहेत त्यांचा विचार करूं. युरोप खंडाच्या दक्षिणेस भूमध्यसमुद्रांत बाहेर येणारे जे दोन द्वीपकल्प आहेत त्या

द्वीपकल्पांत ते आतां रहात आहेत असें समजा. हे राहूं लागल्यापासून हे दोन द्वीपकल्प इताली व ग्रीस ह्या नांवांनीं प्रसिद्ध आहेत. ह्या ठिकाणीं जे पहिल्यानें लोक जमले ते चांचेपणा करण्याकरितां किंवा शत्रूपासून आपलें संरक्षण करून घेण्याकरितां जमले, पुढें त्यांचीं लहान लहान संस्थानें झालीं. जें पुढें रोमचें राज्य झालें तें लाशियम प्रांतांत जीं लहान लहान संस्थानें होतीं त्यांपैकींच एक लहान संस्थान होतें. आणि त्यांतील लोक जी भाषा बोलत होते ती, जी पुढें लातिन भाषा झाली, तिचाच एक भेद होता. ग्रीसचें राज्य नेहमीं लहान लहान संस्थानांचें मिळून झालेलें असे. परंतु रोमचें राज्य वाढलें तें शेजारचीं संस्थानें आपणांत मिळवून घेऊन वाढलें. ग्रीस् देशांतील संस्थानें तर एकमेकांचा नाश करीत करीत शेवटीं एकट्या शिकंदर बादशाहाच्या अमलाखालीं गेलीं.

पहिल्या ओलिंपियद कालापासून, म्हणजे इ० स० पू० ७७६ व्या वर्षापासून, ग्रीस देशाच्या इतिहासाचा आरंभ होतो. त्या दिवसापासून शिकंदर बादशाह व त्याची पिढी हीं नष्ट होत तोंपर्यंत ग्रीकलोक स्वतंत्र होते. त्यानंतर ग्रीसचें राज्य रोमच्या राज्यांत मिळे तोंपर्यंत त्याच्या इतिहासांत कांहीं अर्थ नाहीं. ग्रीस देशचें तत्त्वज्ञान, विद्या, आणि रीतीभाती ह्यांचा रोमन लोकांनीं स्वीकार केला, एवढीच काय ती एक म्हणण्यासारखी गोष्ट आहे.

इ० स० पू० ३४६.

परंतु रोम व ग्रीस ह्यांचा नेहमीं निकट संबंध होता. रोम हें नांवसुद्धां ग्रीक भाषेंतलें आहे. इतालीच्या लोकांनीं ग्रीकलोकांचीं मूळ अक्षरें घेतलीं. त्यांनीं दैवतें सुद्धां त्यांचींच स्वीकारिलीं. रोमी लोकांच्या मुलांना ग्रीक भाषा बोलावयास शिकवीत असत, आणि प्रथम ज्यानें रोम शहराचा इतिहास लिहिला, त्यानें तो ग्रीक भाषेंत लिहिला आहे (इ० स० पू०

२००). ग्रीक भाषेबरोबर ग्रीकलोकांची ऐषआरामी आणि छिचोरी ह्या गोष्टी रोमच्या राज्यांत आल्या, व तेथील धर्माच्या जागीं ग्रीकलोकांचें तत्वज्ञान आलें.

धडा ११.

ग्रीसच्या खऱ्या इतिहासाचा आरंभ ज्या वेळेपासून होतो त्या वेळेच्या सुमारासच रोमच्या इतिहासाचा आरंभ होतो, असें म्हणतात. परंतु इ० स० पू० ३९० त गाल म्हणजे केल्त ह्या लोकांनीं रोम शहरावर हल्ला केला, तेव्हां सर्व लेख नष्ट झाले. तथापि एकादें संस्थान पराक्रमी असल्यास त्याचा उदय कसकसा झाला असावा तो त्या संस्थानाच्या निकट असणाऱ्या संस्थानांवर आपलें वर्चस्व बसविण्यासाठीं त्यानें जे प्रयत्न केले असतील त्यांत त्याला वारंवार जे अपजय प्राप्त झाले असतील त्यांवरून काढतां येणें शक्य आहे. शिकंदरबादशाह मृत्यु पावला त्या वेळीं रोमचें वर्चस्व बसलें नव्हतें. शिकंदरानें पूर्वेकडे मोहीम केली त्याप्रमाणें पश्चिमेकडे एक मोहीम करीपर्यंत तो वांचला असता, तर सामनैत लोकांबरोबर त्या वेळीं रोमचें भयंकर युद्ध चालू असल्यामुळें शिकंदरापुढें कांहीं एक न चालतां रोमचा बहुधा पाडाव झाला असता.

रोम.

रोम शहराकडे सर्व इतालीचें स्वामित्व आलें, व तेथील लोकांची खंडणीदार आणि प्रजा ह्मणून व्यवस्था झाली, ह्या गोष्टी इ० स० पू० २६९ पर्यंत झाल्या नव्हत्या. त्यापूर्वीं नुक्तेंच रोम शहरांतील राज्याधिकारी बडे लोकांनीं सर्व रोमशहरवासी लोक सारखे असें कबूल केलें होतें, व त्या वेळेपर्यंत मोठ्या कुळांतील मनुष्यांना मात्र मोठे मोठे अधिकार व कामें मिळत ती चाल बंद होऊन धनवान लोकांना तीं मिळूं लागलीं होतीं. नंतर आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावरील

तूरबंदर एथील लोकांनीं केलेल्या वसाहतींपैकीं मुख्य वसाहत जें शमी घराण्यांतील लोकांचें कार्थेज संस्थान त्याच्याबरोबर कलह करण्यास रोमच्या लोकांनीं आरंभ केला. तेणेंकरून रोमन लोकांना आरमार तयार करून सिसिली, सार्दिनिया, कोर्सिका, व स्पेन एथें जावें लागलें, व कार्थेज एथील सेनापति हानिबल ह्याचा मासिदोनच्या राजाबरोबर स्नेह असल्यामुळें ग्रीस देशांत जावें लागलें. हानिबल सुरदेशाच्या राजाकडे पळून गेल्यामुळें त्या राजाला रोमन लोकांबरोबर लढाई करावी लागली. अखेरीस ज्या वेळीं कार्थेज शहर जमीनदोस्त झालें त्याच वेळेच्या सुमारास मासिदोन व अखाया म्हणजे वरचा व खालचा ग्रीस, हे प्रांत रोमन लोकांच्या हातीं आले.

ह्या वेळीं (इ० स० पू० १४६) रोमन लोकांच्या राज्यांत सगळा इताली देश, व सिसिलि, सार्दिनिया, कोर्सिका, लिगूरिया, सिसालपैन गाल, स्पेन, उत्तर आफ्रिका (कार्थेज संस्थानांतील मुलूख), ग्रीस, आणि आशियामैनराचा कांहीं भाग इतके प्रांत मोडत होते.

धडा १२.

आतां ग्रीस देश शिकंदर बादशाहाच्या अमलाखालीं आला त्याविषयीं, शिकंदरच्या राज्याविषयीं, व त्याच्या सेनापतींमध्यें त्याच्या राज्याची वांटणी झाली तीविषयीं थोडेंसें सांगितलें पाहिजे.

ग्रीस. इ० स० पू० ७७६–३२३.

ग्रीक लोकांविषयीं ज्या पहिल्या दंतकथा माहीत आहेत त्यांवरून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे ते लोक गेले असें समजतें. जसे दोरी लोक उत्तरेकडून दक्षिणेस पेलापोनीसस नांवाच्या लहानशा द्वीपकल्पांत गेले, तसेच ग्रीस देशांतले दुसरे आर्य लोक आशि-

यमिनरचा पश्चिम किनारा व त्याच्या लगत्याचीं बेटें एथें गेले, आणि त्या ठिकाणीं हेलेस्पांत सामुद्रधुनीपासून सिलिसी प्रांतापर्यंत त्यांनीं आपणांसाठीं शहरें बांधिलीं हेंही समजतें. हे आर्य ग्रीक-लोक इराणचा खोरेश ह्याजबरोबर लढाईत सांपडले होते हें तुम्हांला समजलेंच आहे. नंतर लवकरच ईजियन समुद्रासभोंवतीं ग्रीक लोकांच्या वसाहती झाल्या, व त्या समुद्रांतील बेटांत जिकडे तिकडे ग्रीकच लोक झाले. पश्चिमेकडेही खालच्या इतालीच्या किनाऱ्यावर ग्रीक लोकांच्या वसाहती पसरल्या. (त्यामुळें इतालीच्या त्या भागाला माग्ना ग्रीशिया, म्हणजे मोठा ग्रीस देश, असें नांव पडलें.) तशाच सिसिलीच्या किनाऱ्यांवर व इतालीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर क्यूमी गांव व नेपल्स शहर एथपर्यंत त्या पसरत गेल्या. कोर्सिका, सार्दिनिया, सिसिली, आणि सैप्रस ह्या बेटांत कार्थेज व तूर ह्या शहरांतील फीनिकी लोकांच्या वसाहती त्यांला प्रतिस्पर्धी भेटल्या. फोकिया हीच मुळीं ग्रीक-लोकांची वसाहत होती; पण तिनें मासिलिया (म्हणजे आतांचें मार्सेल्स) नांवाच्या वसाहतीची स्थापना केली. परमुलखीं वसाहती करणाऱ्या ह्या लहान लहान संस्थानांत प्रथम केवळ एकट्या राजाचें आधिपत्य असे. तें पुढें संस्थानांतील कांहीं कुलीन पुरुषांच्या हातीं गेलें, म्हणजे तीं संस्थानें लोकसत्तात्मक झालीं, आणि आथेन्स व स्पार्ता ह्या दोन मुख्य संस्थानांत मत्सर असल्यामुळें आपसांत लढाई होण्याचा अगदीं रंग दिसलाच होता. इतक्यांत आशियामैनरांतील ग्रीक लोकांच्या वसाहतींनीं आपणांस इराणच्या राजाच्या उपद्रवापासून रक्षण्याकरितां ग्रीक संस्थानांस बोलाविलें. त्यामुळें इराणचे राजे ग्रीस देशावर स्वाऱ्या करूं लागले. इराणी लोकांना मागें हटविण्याच्या महत्कृत्याचें बहुतकरून सर्व श्रेय आथेन्स संस्थानासच आहे. ग्रीस देशांतील जीं संस्थानें समु-

इ० स० पू० ५००.

द्रावर प्रबल होतीं त्या सर्वांचें तें पुढारी झालें, व त्यांनेंच ग्रीस देशांतील कलाकौशल्य व कविता ह्यांचा उत्कर्ष केला. आथेन्स व स्पार्ता ह्यांच्यामध्यें, ह्मणजे लोकसत्तात्मक संस्थान व महाकुलीनपुरुषसत्तात्मक संस्थान ह्यांच्यामध्यें, फार दिवसांचा कलह असल्यामुळें ४३१ पासून ४०४ पर्यंत त्या दोन संस्थानांत लढाई चालली होती. लढाईची सुरवात झाल्यापासून तेराव्या वर्षी सैराक्यूस शहरीं (सिसिली बेटांत) मोठा अनर्थ झाल्यामुळें आथेन्सच्या लोकांचें बळ अगदीं मोडलें. तथापि ४०४ पर्यंत त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें लढाई चालविली. नंतर स्पार्ता एथील लोकांनीं आथेन्स शहर घेऊन त्याच्या भिंती पाडून टाकिल्या. आथेन्सच्या लोकांनीं इराणच्या सुभेदाराची कुमक घेतली, व इराणच्या राजाच्या मध्यस्थीनें स्पार्ताच्या लोकांनीं तह केला असें वरतीं सांगितलें आहे, ती गोष्ट ह्यानंतरच झाली. पुढें ग्रीस देशाचा पुढारीपणा स्पार्ताच्या लोकांकडून थीब्स शहराच्या लोकांकडे गेला, व एपामिनांदास नांवाचा वीरपुरुष पडल्यानंतर थीब्सच्या लोकांचा पुनः मोड झाला. तेव्हां मासिदोनचा राजा फिलिप ह्याचें प्राबल्य वाढलें, आणि त्यानें थोडा वेळ झटापटी खाल्ल्यावर ग्रीस देशाचें स्वातंत्र्य नष्ट केलें. शिकंदर हा फिलिपाचा मुलगा होता. शिकंदरानें पूर्वेकडील मुलखांत कसकशा स्वाऱ्या केल्या, आणि तो इ० स० पू० ३२३ त बाबुलोन एथें केवळ ३२ व्या वर्षी मृत्यु पावला, हें तुह्मांला समजलेंच आहे.

धडा १३.

शिकंदराला आपल्या राज्याला बळकटी आणण्यास फुरसत सांपडली नाहीं, त्यामुळें त्याच्यामागें त्याचे सेनापति राज्याकरितां

बावीस वर्षेंपर्यंत (आपसांत) लढत होते. अखेरीस त्यांचीं मुख्य चार राज्यें झालीं, व पुढें दोनशें वर्षांत त्या राज्यांपैकीं जें राहिलें होतें तें रोमन लोकांच्या हस्तगत झालें. तीं मुख्य चार राज्यें एणेंप्रमाणें:—

शिकंदराच्या राज्याची वांटणी.

आशियामेनर देश, मासिदोन देश, सुर देश, आणि मिसर देश.

आशियामैनरांत प्रथम आंतिगोनस सेनापति व त्याचा मुलगा दिमेत्रियस पोलियार्कैतीस ह्यांचा अंमल होता. पुढें त्यांचा पराभव करून बाकीच्या सेनापतींनीं त्यांचें राज्य वांटून घेतलें.

मासिदोन देशांत आंतिपेतर सेनापति व त्याचा मुलगा कासांदर ह्यांचा अंमल होता. कासांदराच्या मुलग्याला दिमेत्रियस पोलियार्कैतीस ह्यानें मारिलें. नंतर पुष्कळ घडामोडी झाल्यावर दिमेत्रियसाच्या मुलाला गादी मिळाली. ह्या वंशांतील एका राजानें इ० स० पू० २२१ त स्पार्ती एथील राजांचें घराणें नाहींसें केलें. मासिदोनच्या राजाबरोबर लढाई करण्याकरितां आथेन्सच्या लोकांनीं रोम शहरच्या लोकांला बोलाविलें, आणि मासिदोनच्या फिलिप राजानें कार्थेजच्या हानिबल सेनापतीशीं तह केला. इ० स० पू० १९७ त फिलिपाचा अगदीं पराभव झाला; तेव्हां रोमन लोकांनीं ग्रीस देश आजपासून स्वतंत्र आहे असें सर्वांस जाहीर केलें. फिलिपाचा मुलगा पर्सियस ह्याचा इ० स० पू० १६८ त अगदींच पराभव झाला. तेव्हां मासिदोनच्या राज्याचे चार परगणे करून ते रोमच्या राज्यास जोडले.

शिकंदराच्यामागें जे त्याच्या गादीवर बसले त्यांमध्यें सेल्यूकस हा उत्तम होता. त्याचा अंमल सुर देशांत इ० स० पू० ३१२ पासून होता, व त्याचें राज्य फार मोठें होतें; त्याचा विस्तार सिंधुनदापासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत होता. वस्तुतः जितका

आशियाचा भाग त्या काळीं माहीत होता तितका सगळा त्याच्या राज्यांत होता, व त्याचे त्यानें ७२ सुभे केले होते. अंत्योख शहर ही त्याची राजधानी होती. परंतु त्याचा नातू राज्य करीत असतां स्कुथी (तुराणी) लोकांपैकीं पार्थी नांवाच्या एका कुळांतील लोकांनीं बंड केलें, तेव्हां त्यांचा राजा अर्सासीस हा बंडांत मुख्य होता. पुढें हळू हळू (सुमारें इ० स० पू० १७४ –१३६) युफ्रातिस नदीपर्यंत जो मुलूख होता तो सगळा त्यांनीं घेतला, व अर्सासिदी वंशाची स्थापना केली. इ० स० पू० १९५ त हानिबल सेनापति हा सुर देशचा राजा अंत्योखस ह्याजकडे पळून गेला. त्याला आश्रय दिल्याचा परिणाम असा झाला कीं लढाईंत अंत्योखसाचा पराभव होऊन आशियामैनरांतील तौरस पर्वताच्या पश्चिमेकडचा त्याचा सगळा मुलूख गेला (इ० स० पू० १९०). ह्याच्या पुढच्या अंत्योखसाच्या कारकीर्दींत पालिस्तैन देश गेला. आतां फक्त सुर देश मात्र राहिला होता, तो रोमचा सेनापति पांपी ह्यानें इ० स० पू० ६५ त रोमन लोकांच्या राज्याला जोडला.

मिसर देशांत तालमी राजाच्या घराण्यांतील पुरुषांचा अंमल होता, आणि अलेक्जांद्रिया शहर ही त्यांची राजधानी होती. पहिल्या तालमीनें आपल्या कारकीर्दींत मिसर देश लढाऊ गलबतांनीं मोठा लढणारा केला, व पालिस्तैन, फीनिकी आणि सैप्रस हे देश आपल्या अमलाखालीं आणिले. त्याच्या कारकीर्दींत शास्त्र, व्युत्पत्ति, व व्यापार ह्यांला फार उत्तेजन मिळालें, आणि प्रसिद्ध जें मोठें *पुस्तकालय त्याची स्थापना झाली. तालमीचा मुलगा व नातू ह्यांनाही त्याच्यासारखीच विद्येची अभिरुचि असल्यामुळें आलेक्जांद्रिया शहर हें केवळ विद्येचें घर झालें

---

* हें अलेक्जांद्रिया शहरीं होतें.

होतें. ह्या तीन पुरुषांबरोबरच तालमीच्या वंशाच्या भरभराटाची समाप्ति झाली (इ० स० पू० २२२). इ० स० पू० १६८ त रोमनलोक सुरीलोकांपासून मिसरदेशाचें रक्षण करण्याकरितां समरांगणांत आले. पुढें गादीवर बसण्याविषयीं कलह होऊं लागले, व रोमनलोक मध्यस्थी करूं लागले. विख्यात जी क्लियोपात्रा ती शेवटच्या तालमीची *बहीण व बायको होती. त्याच्यामागें तिनें राज्य केलें, व इ० स० पू० ३० त ती राणी असतां मरण पावली. तेव्हां मिसरदेश रोमन लोकांच्या राज्याचा एक प्रांत झाला.

ह्या वेळचीं दुसरीं कांहीं राज्यें आहेत त्यांचीं नांवें रोमशहरचा इतिहास वाचतांना तुम्हांला येतील; आणि त्यांची तुम्हांला थोडीशी माहिती असणें जरूर आहे.

शिकंदरानें आपल्या सैन्यांतील कांहीं लोक बाक्त्री (बल्क) देशांत आपली वसाहत करण्याकरितां ठेविले होते, परंतु तो बाक्त्री देश त्याच्या मरणानंतर सेल्यूकसाच्या अमलाखालीं आला. पार्थीलोक हल्ला करीत तोंपर्यंत बाक्त्री देश हा सेल्यूकसच्या वंशांतील राज्याचा एक भाग होता. नंतर इ० स० पू० २५५ त तेथील सुभेदार (गवर्नर) दियोदोतस हा स्वतंत्र झाला. बाक्त्री देशाच्या ग्रीक राजांनीं आपला अंमल इराणचा कांहीं भाग व खालची सिंददेशाची थडी ह्यांत बसविला. त्यांचा अंमल कदाचित कच्छ व गुजराथ आणि पंजाब ह्यांमध्यें, व किंबहुना सतलज नदीच्या पूर्वेकडील मुलखांत देखील असेल. त्यांचीं नाणीं भडोच एथें चालू होतीं. इ० स० पू० १६० च्या सुमारास बाक्त्री देशाच्या ग्रीकराज्याचा ऱ्हास होण्यास आरंभ झाला. पार्थीलोकांनीं हल्ले केल्यामुळें ही लहानशी वसाहत इतर ग्रीक

---

* पूर्वी युरोप खंडांत बहिणीशीं लग्न करण्याची चाल क्वचित होती.

लोकांपासून तुटक झाली होती. काबूल व कंदाहार एथें त्यांचा अंमल असल्याची कांहींशीं खूण इ० स० पू० ८० पर्यंत होती, नंतर यूएची लोक व दुसरे स्कुथी ह्मणजे तार्तार लोक ह्यांनीं त्याला अगदीं पालथें घातलें.

अर्मनीच्या राज्याची स्थापना तिसऱ्या अंत्योखसाच्या सेनापतींपैकीं एकानें इ० स० पू० १९० त केली. इ० स० पू० ६६ त अर्मनीचा राजा तिग्रानीस ह्याला पांपीनें जिंकिलें, परंतु रोमच्या संस्थानाला मदत करण्याचें त्यानें कबूल केल्यामुळें त्याला आपल्या गादीवर बसण्यास परवानगी मिळाली होती. त्याच्या मुलानें पार्थी लोकांशीं क्रासस ह्याचें युद्ध चाललें होतें त्यांत क्रासस ह्याला मदत केली. जे नांवाचे राजे झाले त्यांस रोमचें संस्थान व पार्थीलोक हे इ० स० ११४ पर्यंत नेहमीं आपणांमध्यें मागेंपुढें लोटीत असत. अखेरीस इ० स० ११४ त त्राजन बादशाहानें अर्मनी देश रोमच्या राज्याचा एक प्रांत केला.

इराणच्या सुभेदारांनीं पांतस व कापदकी ह्या प्रांतीं स्वतंत्र राज्यांची स्थापना केली, आणि मूळच्या राजांनीं बिथिनी व पाफ्लेगोनी (आशियामैनरांतील प्रांत) एथें आपणांस स्वतंत्र करून घेतलें. ख्रिस्ती शकाच्यापूर्वीं पहिल्या शतकांत पांतसचा राजा पांचवा मिथ्रिदेतीस हा बिथिनीप्रांताचा राजा दुसरा निकोमिदीस ह्याला मिळाला, आणि पाफ्लेगोनीप्रांतांतील राजवंश नष्ट झाल्यामुळें त्या दोघांनीं तो प्रांत वांटून घेतला. (हा) निकोमिदीस मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा तिसरा निकोमिदीस ह्याशीं मिथ्रिदेतीस हा विरुद्ध वागूं लागला, तेव्हां त्यानें रोमनलोकांपाशीं साहाय्य मागितलें, व त्यांना बिथिनी प्रांत आपल्या मृत्युलेखांत दिला. मिथ्रिदेतीस ह्याचा शेवटीं पांपी ह्यानें इ० स० पू० ६५ त पराभव केला. कापदकीप्रांतांत राज्य करणाऱ्या वंशाचा रोम संस्थानाशीं

इ० स० पू० ३६ पर्यंत स्नेह चालला होता, तो इ० स० पू० ३६ त तेथील शेवटच्या राजाला आंतनीनें मारिल्यामुळें नाहींसा झाला.

यहुदी देश.

यहुदी लोक बंदींतून सुटून परत आपल्या राज्यांत आल्यावर इराणच्या राजांचा अंमल असतांना ते खुशाल रहात होते. शिकंदर मृत्यु पावल्यावर ते तालमीच्या वंशांतल्या लोकांच्या अमलाखालीं आले. पहिले आणि उत्तम जे तालमीच्या वंशांतले राजे होते ते यहुदीलोकांना उत्तेजन देत असत. परंतु त्यांच्यापुढें झालेले राजे जुलूम करूं लागल्यामुळें यहुदी लोक सेल्यूकसच्या वंशांतल्या राजांच्या अमलाखालीं गेले. सेल्यूकस वंशांतल्या राजांनींही प्रथम त्यांस चांगल्या रीतीनें वागविलें; परंतु पुढें ते त्यांस गांजूं लागले, व त्यांनीं त्यांचें देऊळ लुटलें. तेव्हां इ० स० पू० १६८ त यहुदी लोकांनीं बंड केलें, आणि ते आपल्या मक्काबी राजांच्या हाताखालीं बहुतेक अंशीं स्वतंत्र झाल्यासारखेच झाले. इ० स० पू० ६३ पासून रोमन लोक त्यांच्या राज्यकारभारांत हात घालूं लागले, व त्यांनीं इ० स० ४४ त रोमच्या राज्यांतील सुरदेशाच्या प्रांताला पालिस्तैनप्रांत जोडून घेतला.

धडा १४.

आतां एथें रोमच्या राज्याचा इतिहास सविस्तर देण्याचा यत्न आह्मी करीत नाहीं. नकाशावर पहात असल्याप्रमाणें तुह्मी मात्र एका उंच जाग्यावरून युरोप खंड व आशिया खंडाचा कांहीं भाग ह्यांजकडे पहात आहां, व त्यामुळें देशांतल्या मुख्य मुख्य जागा मात्र तुमच्या दृष्टीस पडत आहेत, असें समजा.

रोमची बादशाही कारकीर्द इ० स० पू० ३१-इ० स० १९२ (आक्शियमच्या लढाईपासून कोमोदस बादशाहाच्या मृत्यूपर्यंत).

रोमचें सार्वभौम राज्य हें भूमध्यसमुद्रासभोंवतीं मोठ्या एका वलयासारखेंच होतें. त्यांत (ऐन भरभराटीच्या वेळीं) ब्रितन, गाल ह्मणजे फ्रान्स, युरोपाच्या दक्षिणेकडील सगळे द्वीपकल्प, स्पेन, इताली, ग्रीस, आशियामैनर, असुरदेश, सुरदेश, पालिस्तैन, अरबस्तानाचा कांहीं भाग, मिसरदेश, व आफ्रिकेचा उत्तरकिनारा इतके देश होते. त्याच्या उत्तरसीमेवर ऱ्हैननदी, दान्युबनदी आणि कांकेसस पर्वत हीं होतीं. (देश्या—ह्मणजे थीस नदीच्या पूर्वेकडील हंगारी प्रांताचा भाग, वालाख्या, आणि मालदेवी ह्या तिहींनीं मिळून झालेला मुलूख—हा रोमच्या ताब्यांत होता खरा, पण थोडे दिवस होता.) पूर्वेकडील सीमेवर तैग्रिसनदी होती. ह्या राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें पंधरा लक्ष चौरस मैल, ह्मणजे हिंदुस्तानच्या द्वीपकल्पाच्या क्षेत्रफळाइतकें होतें.

ह्या सार्वभौम राज्याच्या सीमांच्यापलीकडे ज्यांना ग्रीक लोक व रोमन लोक अडाणी ह्मणत, ते होते. ग्रीक लोक व रोमन लोक त्यांना फार तुच्छ मानीत, व त्यांच्या भाषेचा अभ्यास करण्याची फारशी पर्वा बाळगीत नसत. परंतु ज्यांच्याबरोबर सीजर ह्यानें युद्ध केलें त्या केल्त व जर्मन लोकांच्या भाषेचा अभ्यास जर सीजर ह्यानें केला असता तर, लातिन भाषा ग्रीकभाषेसारखी आहे, व त्या दोन्ही भाषा संस्कृत भाषेसारख्या आहेत, हें जसें आह्मांला समजतें, त्याप्रमाणेंच केल्त व जर्मन लोक ह्यांची भाषा लातिन भाषेसारखी आहे, असें त्याला समजून आलें असतें. हे लोक कोण होते?

वसाहती करण्याकरितां जें मोठें मैदान कांहीं युरोपांत व कांहीं आशियांत आहे त्या मैदानांत आर्य लोक कसे फिरत होते हें मागें (दुसऱ्या धड्यांत) दाखविलें आहे. जंदधर्मास अनुसरणारे व वैदिकधर्मास अनुसरणारे आर्य लोक जसे इराणांत व हिंदुस्तानांत गेले, तसे केल्तलोक पश्चिमयुरोप, गाल, स्पेन, बेलजि-

यम व ब्रितन ह्या ठिकाणीं गेले, आणि ते देश, केल्तांचे देश, असे त्यांनीं करून ठेविले. आर्य लोकांपैकीं ग्रीक व रोमन लोक हे ग्रीस व इताली ह्या द्वीपकल्पांत येऊन तेथें मूळचे रहाणारे जे काळे लोक त्यांस आढळले त्यांत कसे मिसळले, हें आपणांस माहीत नाहीं. परंतु, इ० स० पू० ४०० वर्षांच्या सुमारास केल्त नांवाचे गाल लोक इतालींतल्या आल्प्स पर्वतांच्या वायव्येकडील बाऱ्यांतून पो नदीच्या थडींत येऊन सर्व भरले, ही गोष्ट खरी आहे. हिंदुस्तानांत जसा हिमालय तसा इतालींत आल्प्स पर्वत आहे, आणि हिंदुस्तानांत जशी गंगा तशी तेथें पो नदी आहे. इ० स० पू० ३८७ त ह्या गाल लोकांनीं रोमशहर जाळून टाकिलें. इ० स० पू० २८० त ग्रीसचें शकुनस्थान जें *देल्फी गांव त्यावर त्यांनीं स्वारी करण्याचा धाक घातला. त्या वेळेच्या सुमारासच आशियामैनरांतील गलतीप्रांतांत ते येऊन राहिले. ह्या ठिकाणीं त्यांची भाषा फार दिवस चालू राहिली होती. रोमन लोकांनीं स्पेन व गाल एथील केल्तलोकांना जिंकिलें, व ते त्यांना आपणांत मिसळून टाकण्याविषयीं पुष्कळ मेहनत करीत होते. आर्य लोकांपैकीं उत्तरयुरोपांत प्रथमतः केल्त लोकच आले असें दिसतें. त्यांच्यामागून जे त्यूतन लोक आले त्यांनीं त्यांना पश्चिमेकडे हाकून लाविलें. आतां त्यांचा माग, इंग्लंदाचा अगदीं पश्चिमेकडील भाग, ह्मणजे वेल्स आणि कार्नवाल, एथें आणि ऐर्लंद, स्कातलंद, ऐल आफ मान, व ब्रितनी ह्यांत मात्र थोडा थोडा लागतो. त्यूतन लोकांत †दोन प्रकारची जर्मन,

---

*. हें गांव ग्रीस देशामध्यें फोकिस प्रांतांत पारनेसस पर्वताच्या नैर्ऋत्य दिशेकडे एका खोऱ्यांत होतें. एथें ग्रीक लोक देवाला कौल लावून प्रश्न विचारीत असत.

† एका प्रकाराला हाहदायूच आणि दुसऱ्या प्रकाराला नीदरदायूच असें ह्मणतात.

आणि गाथिक व स्कांदिनेवी ह्या भाषा बोलणारे लोक येतात. जर्मन लोकांच्या जाती दान्युब नदी व बाल्तिक समुद्र एथून निघून इताली व रोमच्या राज्याचे दुसरे प्रांत घेण्याकरितां जेव्हां एकामागून एक येऊं लागल्या असें वर्णन करूं, तेव्हां ह्या त्यूतन लोकांविषयीं आणखी सांगूं. इ० स० पू० १०२ त त्यूतन लोक स्पेन व गाल (फ्रान्स) ह्यांवर स्वारी करून आले, आणि इतालीला त्यांनीं स्वारी करण्याचा धाक घातला; परंतु रोमच्या मारियसनामक सेनापतीनें इतालीचें रक्षण केलें. सीजर जर्मन लोकांच्या वसाहतींत चाल करून गेला, व एल्बनदीपर्यंत सुद्धां त्यानें रोमचे झेंडे नेले; परंतु वारसनामक रोमनसेनापतीच्या हाताखालच्या तीन पलटणींचा नाश झाल्यामुळें त्याचें पुढें जाणें कुंठित झालें. गालचे लोक व स्पेनचे लोक ह्यांची भाषा व रीतीभाती ह्यांजवर जसा इतालीची भाषा व रीतीभाती ह्यांचा पगडा बसला, तसा जर्मन लोकांची भाषा व रीतीभाती ह्यांवर बसला नाहीं. वारसाचा पराभव झाल्यावर २५० वर्षेपर्यंत त्यूतन लोकांनीं रोमन लोकांच्या मुलखावर मोठासा हल्ला केला नाहीं.

रोमच्या राज्याच्या पूर्वेस सेल्यूकसच्या वंशांतील राजांच्या नष्ट झालेल्या राज्यांत पार्थी (तुराणी) लोक राहिले, व ते हिंदुस्तानापासून सुरदेशाच्या सरहद्दीपर्यंत पसरले. इ० स० पू० ५३ त त्यांनीं क्रासस नांवाच्या एका रोमन लोकांच्या सेनापतीचा फौजेसुद्धां नाश केला.

रोमच्या राज्याच्या हद्दीच्या आंतल्या ज्या भूमीला हल्लीं स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स, स्वितजर्लंद, व वालाख्या (दान्युब नदीच्या उत्तरेस) हीं नांवें आहेत, तेथील भाषा व रीतीभाती ह्या विजयी रोमन लोकांच्याच कशा झाल्या, आणि प्रांतोप्रांतीं केल्त जातीचे किंवा त्यूतन जातीचे लोक जी लातिन भाषा बोलत तिजवरून हल्लीं त्या देशांत ज्या भाषा चालू आहेत त्यांना रोमान्स भाषा

कां ह्मणतात, हें तुह्मांला आतां समजेल. रोमच्या राज्याच्या हद्दीबाहेर रोमन न झालेल्या अडाणी लोकांच्या जाती रहात असत, त्यांची अजून रोमच्या राज्यांतील प्रांतांस गराडा घालून त्यांचें आक्रमण करण्यासारखी तयारी झाली नव्हती, परंतु त्या हळूहळू तयारी करीत होत्या.

धडा १५.

रोमची बादशाही कारकीर्द (२)

बादशाही कारकीर्दींतील रोमच्या राज्याचें स्वरूप थोडक्यांत सांगतां येईल. आगस्तस बादशाहापासून कामोदस बादशाहापर्यंत दोन शतकें गेलीं. तेवढ्या काळांत राज्याची वृद्धि करण्याविषयीं फारच थोडा यत्न झाला होता. आगस्तसपासून त्राजन बादशाहापर्यंत फक्त ब्रितन देश मात्र काय तो जिंकून राज्यास जोडला. शिकंदराप्रमाणें आपण आपलें शौर्य गाजवावें, असा हेतु धरून त्राजन बादशाहानें देश्या प्रांत जिंकून घेतला, व तो हिंदुस्तानापर्यंत आला; परंतु त्याच्या पुढच्या हाद्रियन बादशाहानें फक्त देश्या प्रांत मात्र ठेविला, आणि मागील बादशाहानें जिंकलेला बाकीचा पूर्वेकडील मुलूख सोडून दिला. राज्याचें संरक्षण ३० पलटणी (लेगेओन) ह्मणजे ३,७५,००० लोक करीत होते. ह्या पलटणींपैकीं तीन ब्रितनांत ठेविल्या होत्या, सोळा ऱ्हैन व दान्युब ह्या नद्यांवर होत्या: आणि आठ युफ्रातिस नदीवर होत्या; स्पेन देशांत आणि लिब्या व आफ्रिका एथील वालुकामय प्रदेशांत एकेक होती.

प्रांतांतील लोकांना आपल्या पूर्वजांचा धर्म पाळण्याची परवानगी होती; परंतु दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारची राजनीतिसंबंधानें स्वतंत्रता नव्हती. कोणाला प्रतिष्ठा वगैरे मिळणें तें सर्व रोम-

शहरांतून होत होतें. बादशाह व सेनेत नांवाच्या राज्यकारभार पहाणाऱ्या सभेचे कामगार ह्यांच्या द्वारानें सर्वत्र सरकारी काम चालत असे. तथापि प्रांतांतील ज्या लोकांना रोमनगरवाशांचा हक्क प्राप्त झाला होता त्यांची व रोमनगरवाशांची बहुतेक अंशीं बरोबरी झाली होती. प्रांतांत वसाहती करणें व प्रांतांतील कांहीं लोकांना रोमनगरवाशांचा हक्क देणें ह्या द्विविध युक्तीनें हळूहळू प्रांतांत रोमनलोकांचें एक राष्ट्रच झालें होतें. बादशाही कारकीर्दींत रोमच्या राज्याची लोकसंख्या बायकांमुलांसुद्धां दोन कोटि रोमनगरवासी, चार कोटि प्रांतांतले लोक, आणि सहा कोटि दास इतकी होती, असें गिबन नांवाच्या इतिहासकर्त्यानें सरासरी स्थूलमानानें काढिलें आहे.

वास्तविक पहातां रोमच्या राज्यांत सर्व सत्ता लष्करी लोकांच्या हातीं होती; तथापि बादशाह बाहेरून असें दाखवी कीं, लोकांना मुलकी संबंधें स्वातंत्र्य आहे, आणि मला व सैन्याला सेनेत सभा वरिष्ठ आहे, ह्यामुळें लष्करी लोकांनीं माझ्या हुकुमांत राहिलें पाहिजे असा जो मी हक्क सांगतों तो फक्त प्रजासत्ताक राज्याचा मुख्य अधिकारी आहें ह्या नात्यानें सांगतों. सेनेत-मधले लोक आपल्या अधिकारानें बादशाह निवडून काढीत; पण त्या निवडलेल्या मनुष्याला बादशाह नेमण्याविषयीं शिपायांचें अनुमोदन घ्यावें लागत असे. बादशाह आपण जिवंत असतांनाच आपल्या पश्चात होणाऱ्या बादशाहाला बहुतकरून गादीचा मालक कबूल करून त्याच्या हातीं कांहीं सत्ता देत असत ह्यामुळें गादी रिकामी पडल्यापासून होणारे धोके होत नसत. ह्याप्रमाणें कामोदस बादशाह मृत्यु पावे तोंपर्यंत कांहीं धोके खेरीज करून लष्करी अमलाला उद्भवणारे बाकीचे सर्व धोके मोठ्या युक्तीनें टाळले होते.

रोमचीं आरमारें तांबड्या समुद्रावरील मियासहोर्मस बंदरा-

हून मलबारकिनारा व सिंहलद्वीप एथें प्रतिवर्षी रेशीम, मोतीं, व मसाल्याचे जिन्नस आणण्याकरितां जात असत. आणि ह्या जिन-सांबद्दल ते तथल्या लोकांला चांदी देत असत; कांकीं हल्लीं-प्रमाणें त्या वेळेसही हिंदुस्तानांतले लोक आपल्या देशांत उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांवरच संतुष्ट असत, व त्यांमुळें ते दुसऱ्या दे-शांतील जिन्नस आपल्या देशांत फारसे आणीत नसत.

धडा १६.

रोमची बादशाही कारकीर्द (पश्चिम) इ० स० २००-५६८.

कामोदस बादशाहानंतर (इ० स० १९२) बादशाहाचे गाडदीचे शिपाई व त्यांच्यावरचा मुख्य अधिकारी ह्यांनीं बादशाह नेमण्याचा हक्क आपणाकडे घेतला होता, पण पहिल्या बादशाहाचा वध करून मग दुसऱ्या बादशाहानें त्याच्या गादीवर यावें ह्याप्रमाणें वरचेवर होऊं लागलें. बादशाही जांभळा झगा आपणांस मिळावा (ह्मणजे गादी आपणांस मिळावी) असा हक्क सांगणाऱ्यांच्या सैन्यांचे जे परस्पर कलह होत असत त्यांखेरीज बादशाहीच्या हद्दींत कोठें लढाइचा आवाज ऐकूं येत नसे. सेप्तिमियस सेवेरस बादशाहानें सेनेत नांवाची राज्यकारभार करणारी सभा एकीकडे ठेवून व्यवस्थित राज्याचें पोम होतें तें अगदीं नाहींसें केलें. त्या वेळेपासून सर्व मुलकी व लष्करी अधिकार बादशाहाकडे आला. त्याच्या आंगची पवित्रता ईश्वराच्या पवित्रते जवळजवळ आहे असें मानीत. निर-निराळ्या देशांच्या संबंधानें जे भेद होते ते, हें सर्वांचें मिळून एक सामान्य राज्य झालें होतें ह्मणून ह्यांत लोपून गेले. दोन लो-कांखेरीज बाकी सर्व लोक एकसारखे होऊन गेले होते. यहुदी लोक आपल्या धर्मामुळें निराळे राहिले, आणि ग्रीक लोक आ-पल्या विद्येमुळें निराळे राहिले.

पुढें प्रत्येक बादशाहाच्या मरणानंतर गादीविषयीं झटापट होणें ही गोष्ट नित्याच्या पाठांतली होऊन गेल्यामुळें, दूरदूरच्या प्रांतांतील सेनापति आपणांस स्वतंत्र ह्मणवूं लागले. मुख्य अधिकाराचें स्थळ एकच राहणें आतां ह्यापुढें शक्य नाहीं, असें दियोक्लेशियन (इ० स० २८४) बादशाहाला वाटल्यावरून त्यानें बादशाही अमलाखालचा सर्व मुलूख चौघांला वांटून दिला, व त्यांतून प्रत्येकाचा डामडौल पूर्वेकडील बादशाहांच्या डामडौलाप्रमाणें ठेविला. ह्या मुलखाच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळे अधिकारी ठेवण्याचा दियोक्लेशियनचा बेत कान्स्तंतैन बादशाहानें अधिक अमलांत आणिला (इ० स० ३०६). त्यानें मुलकी व लष्करी हीं दोन्ही कामें वेगवेगळीं केलीं, सरहद्दींवर व मोठमोठया शहरांत कौन्त व ड्यूक ह्या नांवांचे अंमलदार करून ठेविले. आणि खासदरबारांत मोठमोठे अधिकारी नेमिले. ह्याप्रमाणें रोम शहराखेरीज प्रथम निकोमेदी व मिलान ह्या दोन नव्या राजधान्या झाल्या, आणि नंतर बादशाहाची गादी बदलून बैजांतियम (कान्स्तांतिनोपल) शहरास आणली. त्यामुळें पश्चिमेकडील मुलुख व पूर्वेकडील मुलुख असे बादशाही अमलाखालच्या मुलखाचे दोन भाग केल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. ह्याप्रमाणें झालेली राज्याची वांटणी वालेंतिनियन बादशाहानें कायम मात्र ठेविली होती. पण पुढें थियोदोशियस बादशाह मरण पावल्यावर त्याच्या दोन मुलांनीं ती अगदींच पक्की केली. ह्मणजे त्याच्या दोन मुलांपैकीं एक होनोरियस हा पश्चिमेचा बादशाह ह्या नांवानें रोम शहरांत राज्य करूं लागला, आणि दुसरा आर्केदियस हा पूर्वेचा बादशाह ह्या नांवानें बैजांतियम एथें राज्य करूं लागला (इ० स० ३९५).

ह्यानंतर जे लोक आल्प्स पर्वतांपलीकडे हा काळपर्यंत प्रसिद्धीस न येतां राहिले होते (त्यांला अडाणी ह्मणत असत, परंतु

ते मुख्यत्वेंकरून आर्य वंशांतले होते, ह्मणजे गाथ, वान्दल, व बर्गंदी हे लोक होते) ते आल्प्स पर्वतांवरून पश्चिमेकडील राज्यांत आले, आणि इ० स० ४७६ त त्या राज्याची समाप्ति करून अडाणी लोकांचा जुटाचा सेनापति ओदोयासर ह्याला त्यांनीं इतालींतील प्रांतांच्या गादीवर बसविलें.

इतकें झालें तरी रोमन लोकांनीं सर्व जगाला आपणासारखें करून बादशाही अमलाखालचे सर्व लोक एक जातीचे करण्याविषयीं फार मेहनत चालविली होती ती व्यर्थ झाली नाहीं, ह्मणजे बादशाही राज्यांतील सर्व लोकांचें एकजातित्व नष्ट झालें नाहीं, इतकेंच नाहीं तर नूतन व जोरदार जो ख्रिस्ती धर्म ह्याची मदत झाली, कांहीं बादशाहांनीं त्या धर्माचा छल केला होता; परंतु तो व्यर्थ झाला. कारण सर्वत्र एक राज्य असल्यामुळें, व एका भागापासून दुसऱ्या भागाशीं सोप्या रीतीनें दळणवळण होत असल्यामुळें, त्या धर्माचा प्रसार चोहींकडे होण्यास साहाय्य झालें. कान्स्तंतैन बादशाहानें तो धर्म स्वीकारून तो सर्व राज्यांत चालू केला, आणि तेव्हांपासून त्या धर्माला सरकारांतून आश्रय मिळूं लागला. यहुदी लोक व प्राचीन रोमन लोक ह्यांच्यामध्यें धर्म व सरकार ह्यांचें ऐक्य होतें. परंतु ह्या नव्या धर्माचा अंमल स्वतंत्र होता, व तो इतका पूर्ण होता कीं बादशाही अंमलाच्या बरोबरीचा झाला होता. ह्यापासून प्रत्यक्ष काथलिक पंथ उत्पन्न झाला. त्यांत श्रद्धा व कर्मपद्धति सर्वत्र एकसारखी होती. तो स्वतंत्र होता; परंतु पाखंडी लोकांचें शासन करण्याकरितां साहाय्य पाहिजे तेव्हां तें सरकाराजवळ मागावें लागत असे. ह्याप्रमाणें जेथें जेथें रोमच्या बादशाहांचें राज्य होतें तेथें तेथें ख्रिस्ती धर्म व सुधारणा हीं होतीं.

धडा १७.

त्यूतन ह्मणजे जर्मन लोक ह्यांचीं कुळें दान्युब नदी व बाल्तिक समुद्र एथून निघून रोमच्या राज्याच्या सरहद्दीपर्यंत येत होतीं अथवा आलीं एथपर्यंत मागें चवदाव्या धड्यांत तुम्हीं वाचिलें आहे. पुढें व्यापारी लोक सरहद्दीच्या अलीकडे येऊं जाऊं लागले. जर्मन लोक रोमच्या सैन्यांत चाकरीस राहिले. कान्स्तंतैन बादशाहानंतर सैन्यांत अडाणी लोकांचा भरणा पुष्कळ झाला, व त्यूतन लोकांच्या सरदारांना मोठ्या पदव्या व हुद्द्याचीं कामें मिळूं लागलीं. ह्यामुळें जेव्हां त्यूतन लोकांचे खूमचे खूम रोमच्या राज्याच्या प्रांतांत येऊन राहूं लागले तेव्हां ते परक्या लोकांसारखे आले नाहींत, तर वसाहत करणाऱ्यांच्या नात्यानें आले. रोम शहरांतील लौकिकपद्धति, राज्यकारभाराची पद्धति, व सर्व प्रतिष्ठा आणि मान ह्यांचें मूलस्थान जो बादशाह त्याची पवित्र मूर्ति, ह्यांना ते मनापासून मान देत. ख्रिस्ती शकाच्या चौथ्या शतकांत गाथ (आर्य) लोक बाल्तिक समुद्रापासून युक्झैन समुद्रापर्यंत जो प्रदेश आहे त्या सर्व प्रदेशावर पसरले. मागच्या बाजूस रहाणाऱ्या तुराणी लोकांनीं पुढें रेंटल्यामुळें ते दान्युब नदीवर येऊन पडले. एथें थियोदोशियस बादशाहानें त्यांना कांहीं वेळ पुढें जाऊं दिलें नाहीं. पुढें तो मरण पावल्यावर त्यांचा राजा अलारिक ह्यानें त्यांस घेऊन पुढें चाल करून ग्रीस देश घेतला. तेथें कांहीं दिवस राहिल्यावर त्यांनीं इतालीवर चाल केली. तेव्हां होनोरियस बादशाह हा आपल्या रावेना शहराजवळच्या दलदलीपर्यंत मागें हटला. इ० स० ४१० त अलारिक राजानें रोम शहर घेतलें. त्याच वेळेस वान्दल, स्वेवी, बर्गंदी, व फ्रांक ह्या

अडाणी लोक इतालीदेशांत येतात. इ० स० २००-५६८.

जर्मन लोकांच्या दुसऱ्या खूमांनीं ऱ्हैन नदी उतरून गाल (फ्रान्स) व स्पेन हे दोन देश घेतले. वान्दल लोकांनीं समुद्रांतून स्पेन-मधून आफ्रिकेंत जाऊन तेथें जे रोमच्या राज्याचे प्रांत होते ते घेतले. नंतर *हूण (तुराणी) लोक आले, त्यांचा राजा आत्तिल हा होता. त्यानें पूर्वेच्या बादशाहाकडून जबरीनें कांहीं मुलूख घेतल्यावर गाल व इताली ह्यांवर चाल केली, आणि इ० स० ४५२ त त्यानें मिलान शहर घेतलें. परंतु तो मेल्यामुळें त्यांचें प्राबल्य नाहींसें झालें. नंतर वान्दल लोक आफ्रिकेंतून गलबतांत बसून सिसिली बेटांत गेले, आणि तें बेट घेतल्यावर त्यांनीं रोम शहर पुनः लुटिलें. पुढें असें झालें कीं, खुद्द बादशाहांला अडाणी लोकांचे सेनापति अगर मदत करणारे अडाणी लोक ह्यांच्या मर्जीप्रमाणें आश्रय मिळे किंवा त्यांच्या बदल्या होत. इ० स० ४७६ त मागें सांगितल्याप्रमाणें इतालींतल्या अडाणी लोकांच्या जुटाचा सेनापति ओदोयासर ह्यानें पश्चिमेच्या राज्याचा शेवटचा नांवाचा बादशाह होता त्याला स्थानभ्रष्ट केलें, आणि आपण त्याच्या गादीवर बसला.

परंतु तुराणी लोकांचा आत्तिल राजा खेरीज करून बाकीच्या अडाणी लोकांच्या सर्व राजांचें लक्ष्य रोमच्या बादशाहींतील व्यवस्था, कायदा, व कलाकौशल्य ह्यांचें रक्षण करण्याकडे विशेष होतें; त्यांचा नाश करण्याकडे नव्हतें. त्यांनीं रोमची पद्धति व कायदे ह्यांचा स्वीकार केला, आणि बादशाहापासून आपले किताब घेतले. ओदोयासर सेनापति ह्यानें पश्चिमेकडील राज्य बुडविलें तेव्हां बिझांतियम एथील बादशाह हा पश्चिमेचें व पूर्वेचें ह्या दोन्ही राज्यांचा बादशाह झाला होता, त्याजकडून इतालींतील प्रांतांचा राजा हा किताब आपणास मिळवून

---

* हे स्कुथदेशाच्या दक्षिणभागीं राहणारे लोक होते.

घेतला. पूर्वेचा बादशाह हा अझूनही पश्चिमेच्या राज्याच्या कामांत हात घालीत असे. बैजंतियम एथील दरबारांत हुशार झालेला आस्त्रोगाथ लोकांपैकीं थियोदोरिक ह्मणून एक होता, त्यानें ओदोयासर व त्याचे अव्यवस्थित लोक ह्यांपासून इताली देश सोडविला; हें त्यानें आपण बादशाहाचा प्रतिनिधि ह्या नात्यानें केलें. नंतर त्यानें तेथें आस्त्रोगाथ ह्यांच्या राज्याची स्थापना करून सर्व राष्ट्राची सत्ता पुनः एकाधीन करण्यासाठीं प्रयत्न केला. त्यानें कायदे केले ते रोमन व गाथ ह्या दोघांनाही सारखे लागू असणारे केले. त्यानें शेतकी व कलाकौशल्य ह्यांला पुनः ऊर्जित दशेस आणिलें, आणि रोम शहरांतील जुन्या वैभवाची आठवण राहण्यासारखीं जीं प्राचीन कालचीं इमारती वगैरे कामें होतीं तीं त्यानें तशींच राखिलीं होतीं. सर्वत्र स्वस्थता होऊन धान्यादिकांची स्वस्ताई झाली, त्यामुळें विद्येचें पुनरुज्जीवन झालें, आणि आदिकर्वींच्या ग्रंथांसारख्या ग्रंथांचा जो शेवटीं एकदम भरभराट झाला त्याचें थियोदोरिक ह्याच्या राज्याला मोठें भूषण झालें. परंतु त्याचे वंशज झाले ते त्यासारखे नव्हते. पूर्वेचा बादशाह जस्तिनियन ह्यानें आपला महान सेनापति बेलिसारियस ह्याला इ० स० ५३६ त इताली परत घेण्याकरितां पाठविलें, तेव्हां जें युद्ध झालें त्यांत आस्त्रोगाथ ह्यांचा वंश व नांव हीं बुडालीं. इताली पुनः रोमच्या राज्याला जोडल्यावर तिचे निरनिराळे भाग केले. कांहीं भागांवर कौंत नामक अधिकारी होते, व कांहींवर दूक होते, ते सर्व, बैजंतियम एथील बादशाहाचा प्रतिनिधि जो रावेना शहरचा एक्सार्क म्हणून होता, त्याला इ० स० ५६८ त लांबर्द लोकांनीं त्याच्या शहरांत कोंडून टाकीपर्यंत, त्याच्या अमलाखालीं होते.

इ० स० ४९३.

आल्प्स पर्वतांच्यापलीकडे सुद्धां दोन गोष्टींनीं रोमचें स्मरण

राहिलें होतें, म्हणजे एक धर्माची मंडळी आणि एक कायदा. जिकडे तिकडे अव्यवस्था पाहून धर्माच्या मंडळींतील लोक रोम शहर मध्यस्थान समजून तेथें चहूंकडून जमले. व एकामागून एक जे धर्माधिकारी झाले ते हुशार आणि झटून काम करणारे असल्यामुळें त्यांनीं पोप नांवाच्या मुख्य धर्माधिकाऱ्यांच्या अमलाचा पाया चांगला बसविला. पुढें सर्व अडाणी लोक एकामागून एक असे ख्रिस्तीधर्मानुयायी झाले. त्यांत प्रथम गाथ लोकांनीं तो धर्म स्वीकारिला, व शेवटीं फ्रांक आणि साक्सन ह्यांनीं स्वीकारिला.

रोम एथें जो मुलकी कायदा चालू होता तो स्पेन, गाल देशाचा दक्षिण भाग, व जर्मनीच्या हद्दीवरचे प्रांत, एथील सामान्य लोक व धर्मोपदेशक लोक मानीत असत. इतालींत तो अझूनही राहिला आहे. नव्या राजांनीं त्याला आश्रय दिला, व थियोदोशियस बादशाहाचे कायदे विसिगाथ व बर्गंदी ह्यांच्या राजांनीं पुनः चालू केले.

धडा १८.

इतर त्यूतन लोकांपेक्षां लांबर्द लोक अधिक रानटी होते, व ते धर्मोपदेशकांचा फार द्वेष करीत. लांबर्द लोक पोपाशीं विरुद्ध चालल्यामुळें, आणि बैजंतियम एथील बादशाहाच्या प्रतिनिधीकडून त्यांला साहाय्य न मिळाल्यामुळें, आल्प्स पर्वतांपलीकडील त्यूतन लोकांपैकीं जे सर्वांत प्रबल होते त्यांच्या तोंडाकडे त्यांस पहावें लागलें. ते लोक फ्रांक होते. पांचव्या शतकाच्या अखेरीस फ्रांक लोकांच्या साली नामक खूमाचा मुख्य जो क्लोविस हा ऱ्हैन नदीच्या खालच्या भागावर राहणारे आपले बंधुवर्ग रिपुरी फ्रांक लोक ह्यांना सोडून गाल देश पुनः जिंकण्याकरितां निघाला. त्यानें

फ्रांक लोकांचा उदय. ते रोमन लोकांबरोबर स्नेह करितात.

इ० स० ४८१.

ऱ्हैन नदीच्या थडींतील बर्गंदी लोकांचें राज्य लवकरच काबीज करून घेतलें, आणि आक्विटेन (गाल देशाचा नैर्ऋत्य भाग) एथून विसिगाथ लोकांना हांकून दिलें. ऱ्हैन नदीच्या पूर्वेस राहणारे आलेमनी लोक व त्यांचे एकोप्याचे लोक ह्यांना जिंकून जर्मनीच्या पश्चिम व दक्षिण भागांतील, ह्मणजे बिस्केच्या उपसागरापासून इन व एम्स ह्या दोन नद्यांपर्यंत जो प्रदेश आहे त्यांतील, सर्व लोकांना त्यानें आपल्या अमलाखालीं आणिलें. आठव्या शतकाचें अर्ध होईपर्यंत हे फ्रांक लोक मेरोविंजियन राजांच्या अमलाखालीं असतां त्यांचें एकच मोठें राज्य होतें असें नाहीं, तर लहान लहान संस्थानें मिळून त्यांचा एक कट झालेला होता. परंतु आठव्या शतकाचें अर्ध झाल्यावर "मेयर्स आफ दि पालेस" ह्मणून मोठे कामगार होते त्यांच्या हातीं सर्व खरी सत्ता गेली, व आस्त्रेशियन फ्रांक लोकांनीं आपल्या सर्व बंधुवर्गांचा पुढारीपणा घेऊन राज्य दृढ केलें. फ्रांक लोक हे सत्पथगामी होते, व ते धर्मोपदेशकांचे मित्र होते; त्यामुळें धर्मोपदेशकांनीं त्यांना आपल्या हाताखालच्या प्रांतांतील रोमन लोकांत मोठ्या आदरानें येऊं दिलें. पोप हा लांबर्द लोकांवर खपा झाला होता, आणि मूर्तिपूजा पश्चिमयूरोपांतील ख्रिस्ती लोकांनीं चालू केली असतां बैजांतियम एथील बादशाहानें मूर्ति मोडून टाकण्याचा हुकूम केला होता. हें पोपास वाईट वाटून हुकूम मानूं नये असा त्यानें निश्चय केला; आणि चार्लस मार्तेल ह्मणून जो मेयर आफ दि पालेस व वास्तविक पाहिलें असतां फ्रांक लोकांच्या राज्याचा अधिकारी होता, त्याच्याजवळ साहाय्य मागितलें. चार्लसचा मुलगा पेपिन ह्यानें त्याचें मागणें मान्य केलें, व उत्तरइतालींत एक्सार्कच्या, ह्मणजे बैजांतियम एथील बादशाहाच्या प्रतिनिधीच्या, हाताखालीं जितका मुलूख होता तितका सर्व त्या पोपाला दिला. ते उपकार फेडण्याकरितां पोपानें शेव-

टच्या मेरोविंजियन राजाला पदच्युत करून पेपिन ह्याला त्याच्या राज्याचा अधिकार दिला. ह्यानंतर वीस वर्षांनीं पेपिनचा मुलगा चार्लस ह्यानें लांबर्द लोकांना जिंकून त्यांचें राज्य घेतलें. इ० स० ८०० त तो रोम शहरीं गेला तेव्हां कान्स्तंतैन बादशाहानें ख्रिस्तीधर्मानुयायी लोकांकरितां बांधिलेल्या संत पीतरच्या थोरल्या देवळांत पोपानें त्याला रोमच्या राज्याचा मुगुट दिला. हा फ्रांक व पोप हे दोघे एकत्र मिळून त्यांनीं पूर्वेच्या राज्याच्या बादशाहाचा अंमल आपणांवर नाहीं असें प्रगट केलें, व रोम शहरीं राज्याची मुख्य गादी पुनः स्थापिली. तरी अजून बैझंतियम एथील बादशाह राज्य करीतच होते. त्यावेळेपासून पूर्वेच्या राज्याची समाप्ति होईपर्यंत (इ० स० १४५३) एकसारखे दोन्ही गाद्यांवरील बादशाह परस्परांस प्रतिस्पर्धी व शत्रु असें लेखीत.

इ० स० ७७४.

चार्लस ऊर्फ शार्लमेन ह्यानें पुनः नीट व्यवस्था करून पश्चिमेकडील सर्व मुलखाची चांगली बंदिस्ती केली, आणि रानवट व मूर्तिपूजक ह्या लोकांच्याबरोबर युद्ध करण्याकरितां म्हणून आपल्या राज्यांतील सैन्य आणखी एकदा बाहेर पाठविलें. ईब्रो (स्पेन) नदीपासून कार्पेथियन पर्वतांपर्यंत, व ऐदर नदीपासून लिरिस (इताली) नदीपर्यंत, त्याचा अंमल होता. र्‍हैन नदी हा त्याच्या राज्याचा मध्य होता, आखन (एलाशापेल) शहर त्याची राजधानी होती, व तो अस्सल जर्मन होता. प्रजेवर अंमल चालविणें; कायदे करणें; कलाकौशल्य, शिक्षण, आणि विद्या ह्यांविषयीं आस्था बाळगणें; युद्ध करणें; आणि वकिली करणें; ह्या सर्व कामांत तो मोठा प्रवीण होता. ज्या लोकांना त्यानें एका बादशाहीखालीं आणिलें ते नियमित रीतीनें वागण्यास तयार झालेले नसल्यामुळें तो मरण पावल्यावर पुनः ते वेगळे पडले. परंतु त्यानें केलेल्या गोष्टींचा परिणाम नाहींसा

झाला नाहीं. मागील काळचा घोंटाळा नाहींसा करून नूतन व्यवस्थापूर्वक राज्य स्थापन केलें तें ह्यानेंच पहिल्यानें केलें.

धडा १९.

चार्लस ऊर्फ शार्लेमेन ह्याच्या राज्याची त्याच्या नातवांमध्यें सारखी वांटणी झाली [इ० स० ८४३] तेव्हां हल्लीं जो फ्रान्स देश आहे त्याचा जो भाग ऱ्होन व म्यूस ह्या नद्यांच्या पश्चिमेकडे आहे तो बहुतेक चार्लसानें घेतला. लोथर ह्याला बादशाह ह्मणत ह्मणून त्यानें *उत्तरसमुद्रापासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत एक लांबच लांब चिरोटी घेतली; तींत रोम व आखन हीं दोन्ही शहरें होतीं. लुईनें ऱ्हैन नदीच्या पूर्वेकडील सर्व भाग घेतला, तेव्हां हल्लीं ज्याला जर्मनी असें ह्मणतात तो भाग प्रथम निराळा झाला. लुईचे लोक जर्मनभाषा बोलत व चार्लसाचे लोक फ्रांक लातिन भाषा बोलत. नंतर लोथरच्या राज्याचे इताली बर्गंदी, व लोरेन (लोथरिंजी) असे भाग झाले. इ० स० ८८८ त तिन्ही राज्यें चार्लसाच्या अमलाखालीं आलीं. ह्या चार्लसाला "लठ्ठ चार्लस" ह्मणत. नंतर तीं राज्यें निरनिराळीं झालीं तीं पुनः कधीं एकत्र झालीं नाहींत.

जर्मनी—फ्रान्स इ० स० ८४३.

इ० स० ८८८.

चार्लसाच्या वंशाची समाप्ति झाली तेव्हां जर्मनींत फ्रांकोनी, स्वाबी, बावारी, साक्सोन, व लोरेनर (ऱ्हैनच्या पश्चिमेकडील) असे पांच लोक होते, ते निवड करून बादशाहांची नेमणूक करीत असत. त्यांपैकीं ओत्तो नांवाचा एक कोणी होता त्याला पोपानें सांगितलें कीं, इतालींतील झोंटिंगबादशाही तूं नाहींशी

---

* जर्मन समुद्र.

केली, तर मी तुला रोमचा बादशाह हा किताब देईन. त्यावरून तो रोमपर्यंत गेला, आणि तेथें त्यानें शार्लमेनच्या राज्याचें पुनरुज्जीवन केलें, किंवा रोमचें पवित्र राज्यच त्यानें नवें केलें, असें ह्मटलें असतांही चालेल. तें पवित्र राज्य त्या वेळेपासून तसेंच चाललें आहे. पृथ्वीवर जेथें जेथें रोमन काथलिक धर्म आहे तेथें तेथें तें राज्य असावें, असा त्याचा संकल्प होता. ह्मणजे धर्मसंबंधानें त्याचा स्वामी पोप असावा, व इहलोकच्या संबंधानें त्याचा स्वामी बादशाह असावा, असें होतें. ऑत्तो हा जर्मनीचा राजा असल्यामुळें त्यानें लोथरिंजी प्रांत आपल्या राज्याला जोडला, आणि बर्गंदी प्रांत आपल्या आश्रयाखालीं ठेविला, आणि आपल्या राज्याच्या पूर्वेकडील भागाला बळकटी आणण्याकरितां तुराणी वंशांतील हंगारी लोकांकडून बरोबर कुळप घेऊन फिरण्याची चाल जबरदस्तीनें सोडून देवविली. ह्याप्रमाणें खास जर्मनी, व इतालीचे दोन तृतीयांश, शिवाय बर्गंदी, बोहीमिया, मोराविया, पोलंद, व देन्मार्क हीं राज्यें त्याच्या अमलाखालीं होतीं. हंगारीचें राज्यही त्याच्या अमलाखालीं कदाचित होतेंसें दिसतें. त्यानें सर्व जर्मन-लोक एक करून त्यांचें एक राष्ट्रच केलें.

इ० स० ९८३.

त्याबरोबरच त्यानें रोम व रोमाकडचा अधिकार हीं त्यांच्या हातीं देऊन त्यांना युरोपांतील सर्व लोकांमध्यें श्रेष्ठत्वाच्या शिखरास चढविलें.

पश्चिमेकडील फ्रांक लोकांच्या राज्यांत कार्लिंग राजे (थोरल्या चार्लसाच्या वंशांतले) लेयान शहरीं राज्य करीत असत, त्यांच्या जागीं ह्यू कापेत ह्मणून पारिस शहरचा कौन्त होता तो व त्याच्या वंशांतले पुरुष इ० स० ९८७ पासून राज्य करूं लागले. ह्या देशांतील फ्रांक लोक रोमन झालेल्या केल्त लोकांतच मिळून गेले होते. ह्यांची भाषा वेगळी होती इतकाच काय तो हे व

जर्मनींतील फ्रांक लोक ह्या दोहोंत भेद होता. ह्यांच्या देशाच्या पूर्वेस जर्मनींतील बर्गंदी व लोरेन हे दोन प्रांत होते. एथील गादीवर ह्यू कापेत बसला तेव्हांपासून ह्या देशास फ्रान्स हें नांव दिलें तरी चालेल.

इ० स० ९८७.

धडा २०.

पश्चिम युरोपांतील आर्य लोकांच्या वसाहतींचा पुनः विचार.

जे ट्यूतन लोक सरहद्दीचें उल्लंघन करून रोमच्या राज्यांत आले, त्यांच्या इतिहासाची तुम्हांला आतां थोडीशी माहिती झाली आहे; तरी सर्व ट्यूतन लोकांनीं युरोपांत ज्या ज्या वसाहती केल्या त्यांचीही सामान्य माहिती तुम्हांला असली पाहिजे.

तुम्हांला मागें वाचून जें समजलें आहे तें प्रथम मनांत आणा—

१. आपणांला ठाऊक आहेत असे युरोपांतले अगदीं प्राचीन काळचे लोक काळे होते. ते पिरनीस पर्वतांचे बास्क प्रांत व आक्वितेन (फ्रान्स देशाचा नैर्ऋत्यभाग) ह्यांमध्यें निराळेच हल्लीं आढळतात. त्यांची भाषा आर्य लोकांच्या भाषेहून निराळी आहे.

२. नंतर केल्त लोक आले. ते आर्य वंशांतले होते (धडा १४). त्यांनीं मूळचे रहाणारे बहुतेक काळे लोक आपणांत मिळवून घेतले, व त्यांजकडून आपल्या केल्तिक भाषेचा स्वीकार करविला.

३. केल्त लोकांच्यामागून आर्य वंशांतील दुसऱ्या लोकांची एक टोळी आली. ते लोक ट्यूतन होते. त्यांनीं केल्त लोकांना युरोपाच्या पश्चिमहद्दींत हांकून लाविलें, आणि आपण त्यांच्या जागा घेतल्या.

गाथ लोकांनीं स्पेन देशांत आपला अंमल बसविला, आणि आपण तेथें रहाणारे बहुतेक रोमनांसारखे झालेले केल्त लोक

होते त्यांच्यामध्यें मिसळले, व एका प्रकारची लातिन भाषा बोलूं लागले. इताली, स्विस्सलँदचा कांहीं भाग, आणि फ्रान्सचा दक्षिणभाग (प्रोविन्स प्रांत) ह्या ठिकाणीं असेंच झालें. रोमच्या राज्याचे हद्दीनजीकचे प्रांत, म्हणजे वालाख्या, मोल्देव्या, हंगारीचा कांहीं भाग, त्रान्सिल्वानिया, व बेसारब्या, ह्या सर्व प्रांतांतही असेंच झालें. भाषा, कलाकौशल्य व पडलेल्या चाली ह्यांमध्यें रोमच्या संबंधानें इताली व प्रोविन्स प्रांत ह्या दोन ठिकाणीं फारच फरक चालत आलेला होता; आक्वितेनमध्यें त्यापेक्षां कांहीं कमी होता; नार्मंदींत त्याहीपेक्षां कांहीं कमी होता; ब्रितनांत अगदींच कमी होता; मुळींच नव्हता असें ह्मटलें तरी चालेल. ग्रीस देशांत अर्वाचीन स्वरूपास आलेली ह्मणजे कालगतीच्या योगानें व्याकरणदृष्ट्या बदललेली जुनी ग्रीक भाषा *रोमाइक भाषेंत आढळते. †रोमान्स भाषांचा प्राचीन लातिन भाषेशीं जो संबंध आहे तोच रोमाइक भाषेचा प्राचीन ग्रीक भाषेशीं संबंध आहे.

तुम्हांला मागें सांगितलें आहे कीं, कांहीं फ्रांक लोक ज्याला हल्लीं फ्रान्स ह्मणतात त्या देशांत शिरले. तेथें रहाणारे लोकांत रोमन झालेल्या केल्त लोकांचा भरणा मोठा होता त्यांच्यांत ते पुढें कांहीं दिवसांनीं मिसळले, व त्यांप्रमाणें एक प्रकारची लातिन भाषा बोलूं लागले.

रोमच्या जुन्या राज्याच्या हद्दीच्याबाहेर उत्तरेस व पूर्वेस रहाणाऱ्या त्यूतन लोकांनीं आपल्या भाषेंत लातिन भाषेचें मिश्रण होऊं दिलें नव्हतें, हेंही मागें सांगितलें आहे; व गाथ लोकांची भाषा नवव्या शतकांत अगदीं नाहींशी झाली (चौथ्या

* अर्वाचीन काळच्या ग्रीक लोकांच्या भाषेस रोमाइक भाषा म्हणतात.

† रोमन ह्मणजे लातिन भाषा हिजपासून थेट निघालेल्या भाषांस रोमान्स हें नांव आहे.

शतकांत त्या भाषेंत लिहिलेला असा फक्त एकच ग्रंथ उपलब्ध आहे); परंतु तत्सजातीय त्यूतन लोक व त्यांच्या भाषा अजून आहेत. हालंद व ब्रितिश बेटें एथील लोक व त्यांत जी एक प्रकारची जर्मन भाषा आहे ती, आणि मध्यजर्मनींतील लोक व त्यांत जी दुसऱ्या प्रकारची जर्मनभाषा आहे ती, हीं त्यूतन जातीचीं आहेत. दुसरा त्यूतन लोकांचा वर्ग स्कान्दिनावी ह्मणून एक आहे, तो स्वीदन, नोर्वे, देन्मार्क, व ऐसलंद ह्या देशांत आहे. आर्य लोकांची तिसरी शाखा स्लावोनी ह्मणून एक आहे, तींत पूर्वप्रुश्या, रूस, पोलंद, बोहीमिया, बल्गारिया, सर्विया, व क्रोयाशिया ह्या देशांतील लोक येतात.

आतां हीं नांवें कसकशीं पडलीं ह्याचा थांग लावणें हें एथें आवश्यक आहे. कारण ह्यावरून जे आर्य लोक मूळ ठिकाण सोडून पश्चिमेकडे गेले ते कोण कोणत्या देशांत राहिले हें तुह्मांला कळेल. हे पश्चिमेकडील आर्य लोक युरोपाच्या मोठया पश्चिमद्वीपकल्पांतच सर्व दाटीनें भरले होते. ह्यांचींच इंग्लंद, जर्मनी फ्रान्स, स्पेन, आणि इतर सुधारलेलीं पश्चिमेकडील राष्ट्रें झालीं.

ह्यांच्या हद्दीच्याबाहेर पूर्वेकडे तुराणी वंशांतले कळप घेऊन फिरणारे कांहीं लोक होते. हे आशियांतील उच्च प्रदेशांत आर्य लोक होते त्यांना तेथून पुढें रेटण्याविषयीं झटत असत असें आपणांला कळून आलेंच आहे. ह्यांत फिन्लंदचे लोक, बाल्तिक समुद्रावरील इस्थोनीचे लोक, लाप्लंदचे लोक, व हंगारीचे लोक हे येतात. ह्यांच्यापलीकडे पूर्वेस तुराणी घराण्यांतल्या लोकांचा मुख्य भरणा होता. त्यांच्या तुंगूसी, मंगोली, आणि तुर्की अशा तीन शाखा होत्या. नकाशावरून तुमच्या ध्यानांत येईल कीं, युरोपाचा पूर्वभाग व आशियाचा उत्तरभाग हे चीनचें राज्य, रूसचें राज्य, आणि तुर्कस्थान ह्यांच्यामध्यें वांटले आहेत. तुराणी लोकांच्या इतिहासांत मुख्य गोष्ट ही आढळते कीं, मं-

गोली लोकांपैकीं *झिंगिजखान नांवाच्या एका महाविजयी पुरुषानें एक मोठें राज्य स्थापिलें (इ० स० १२२७). त्या राज्यांत चीन, रूस, सिलेसिया, पोलंद, आणि कास्पियन समुद्र व काळा समुद्र ह्यांच्या उत्तरकडील तुर्की लोकांचीं संस्थानें, इतके मुलूख होते. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस हें राज्य मोडून त्याचीं चीन, तुर्कस्थान, सैबीरिया, रूसदेशाचा दक्षिणभाग, व इराण ह्या ठिकाणीं लहान लहान राज्यें होऊन त्यांवर मंगोली जातीचे राजे राज्य करूं लागले. सन १३६० त चीन देशांतून मंगोली लोकांना हाकून लाविलें, व पंधराव्या शतकांत त्यांच्याकडून रूस देश गेला. परंतु सन १३६९ त तैमूर ह्याच्या अमलाखालीं तें सांवरलें. इ० स० १४६८ त हें राज्यही पुनः लयास गेलें. परंतु त्याचा कांहीं भाग जिहून व सिहून ह्या नद्यांच्या आसपास राहिला होता. तेथूनच बाबर हा दिल्ली एथें मोंगल लोकांच्या राज्याची स्थापना करावयास निघाला. हल्लींचे मंगोली लोक बहुतकरून चीन देशांतील तुंगुसी जातीचे बादशाह, रूसदेशाचे बादशाह (झार), आणि तुर्कस्तानचे सुलतान ह्यांच्या अमलाखालीं आहेत.

तुंगुसी शाखेच्या लोकांनीं इ० स० १६४४ त चीन देश काबीज केला, तेव्हांपासून ते नांवलौकिकास आले. मानशू अथवा मानचू घराण्याचा अद्यापही तेथें अंमल आहे. आणखीही कांहीं तुंगुसी घराणीं सैबीरिया एथें रशियन लोकांच्या अमलाखालीं आहेत.

तुर्की म्हणून दुसरा एक तुराणी लोकांचा वर्ग आहे. तुर्की लोक इराणच्या उत्तरभागीं व आर्मेनी प्रांतांत व काकेसस पर्वत आणि काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र ह्यांच्या जवळच्या प्रदे-

* हा मोंगल लोकांचा राजा होता.

शांत आढळतात. बल्ख, खीबा, आणि बुखारा ह्या प्रांतांतील उस्बेक लोक तुर्की आहेत. किर्गिज नामक सपाट प्रदेशांतले फिरस्ते लोकही तुर्की आहेत. सेल्जूक ह्मणून दुसरी एक तुर्की लोकांची जात होती तिची ओस्मनली नांवाची शाखा हल्लीं कान्स्तांतिनोपल शहरामध्यें अंमल करीत आहे. तार्तार हें नांव सामान्यतः तुर्की लोकांना देतात; परंतु वस्तुतः हें नांव मंगोली लोकांचें आहे.

मध्यकाळांत (ख्रिस्ती शक ८००–१५००) युरोप व आशिया ह्या दोन खंडांच्या बहुतेक भागाची जी स्थिति होती तिची साधारण रीतीची कल्पना तुम्हांला आतां स्पष्टपणें करितां येईल. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंद, स्पेन, इताली, पोलंद, बोहीमिया, सर्विया, देन्मार्क, व स्वीदन ह्या देशांतले आर्य लोक पश्चिम युरोपांत दाटीनें राहिले होते. तुराणी वंशांतले लोक रूसदेश व आशिया ह्यांत भटकत फिरत असत, आणि हंगारी, पोलंद, आणि आशियामैनर ह्या देशांच्या आसपास आर्य लोकांबरोबर त्यांची चकमक झडत असे. इ० स० १४५३ पर्यंत कान्स्तांतिनोपल ह्मणजे स्तंबूल शहर एथें रोमन लोकांचें (रोमन लोकांचें ह्मणावें ह्यापेक्षां ग्रीक लोकांचें ह्मणावें हें बरें) एक राज्य होतें त्याला ओस्मनली तुर्की लोकांचा मोठा धाक होता, व तें अखेरीस त्यांनींच काबीज करून घेतलें.

दक्षिणेस आणखी दुसरे प्रबळ लोक होते त्यांविषयीं अजून सांगावयाचें आहे. सहाव्या शतकापुढें पश्चिमेकडील आर्य व हिंदुस्तानांतील वेदोक्तधर्मास अनुसरणारे आर्य ह्यांच्यामध्यें ह्यांनीं येऊन त्या दोघांना वेगळें ठेविलें. ते कोण ह्मणाल तर महंमदी धर्माचे लोक. आतां त्यांची हकीकत सांगितली पाहिजे.

धडा २१.

ज्यांत शामी कुळांतले एक लोक रहात होते त्या अरबस्तानाच्या द्वीपकल्पाचा नकाशा घ्या. ह्या द्वीपकल्पांत महंमद मकेस इ० स० ५७१ त जन्मला, त्या वेळीं अरबस्तानचे लोक

महंमद ५७१–७५०.

आकाशांतील तारागणाचें भजनपूजन करीत ; किंबहुना वृक्ष व पाषाण ह्यांसही भजत. *काबाचा काळा दगड तुह्मांला ऐकून ठाऊक आहेच. परंतु अरबस्तान व पालिस्तैन ह्यांच्यामध्यें फार दिवस संबंध असल्यांमुळें कांहीं सुशिक्षित यहुदी लोक त्या लोकांत होते. आणि महंमदानें त्या विद्वान यहुदी लोकांपासून आपल्या धर्माचा पुष्कळ अंश घेतला. राष्ट्रें नव्या धर्माची वाट पहात असतात अशा वेळांपैकीं ही एक वेळ होती असें दिसलें. महंमदाचे अनुयायी ह्यांनीं दुसऱ्या देशांत जाऊन आपला कुराणांत सांगितलेला धर्म तलवारीच्या बळानें प्रवृत्त करण्यास आरंभ केला. ते दोन्ही बाजूंस पसरले; ह्मणजे पश्चिमेस आफ्रिकेच्या उत्तरकिनाऱ्याच्या लगत्यानें, व उत्तरेस आणि पूर्वेस सुरदेश आणि इराणदेश ह्यांकडे पसरले.

सेल्यूकसच्या वंशांतील राजांचें बहुतेक राज्य पार्थी लोकांनीं कसें घेतलें ह्याविषयीं मागें (धडा १४) सांगितलें आहे. इ० स० २२६ त आर्दशीर राजानें इराणच्या राज्याचें पुनरुज्जीवन केलें, आणि सासानैदीज वंशाची स्थापना केली. ह्या इराणच्या राजांचें पूर्वेच्या व पश्चिमेच्या रोमच्या बादशाहांबरोबर वारंवार युद्ध होत असे. सातव्या शतकाच्या शेवटीं इराणच्या राजानें कान्स्तांतिनोपलच्या तटबंदीपर्यंत रोमचें राज्य घेतलें, तेव्हां रोमच्या

* मकेच्या देवळांत काबा नांवाचा एक चौरस दगड आहे त्याला महंमदी लोक भजतात. कधीं कधीं त्या देवळालाही काबा ह्मणतात.

बादशाहानें तुर्क लोकांजवळ साहाय्य मागितलें. इकडे इराणच्या राजालाही काळ अत्यंत प्रतिकूळ येऊन तो मोठया संकटांत होताच, इतक्यांत महंमदाचे अरब लोक त्यावर येऊन पडले. आणि त्यांनीं त्याचें सर्व राज्य आक्रमून बल्ख शहर आणि जिहून नदी एथपर्यंत सर्व मुलूख फस्त केला. त्या वेळीं जिहून नदी ही सहराजन (म्हणजे अरब) व तुर्की लोक ह्यांच्यामधील मर्यादा झाली. हे अरब लोक जुलूम करूं लागले म्हणूनच पारसी लोक आपली जन्मभूमि सोडून इराणी आखातांतून पश्चिम हिंदुस्तानांत येऊन आश्रा पाहून राहिले.

इराणांत इ० स० ६५०.

सुरदेशांत अरबांनीं दमास्कस, आलेपो, व अंत्योख हीं शहरें घेतलीं, आणि ते आशियामैनरांत शिरले. फीनिकी देशाच्या किनाऱ्यावर त्यांनीं एक आरमार तयार केलें, व सैप्रस आणि ऱ्होदस हीं बेटें घेतलीं. मिसर देशांत त्यांनीं अलेक्जांद्रिया शहर घेतलें. आफ्रिकेंत बैजंतियम एथील बादशाहाचा जो थोडाबहुत अंमल राहिला होता तो त्यांनीं नष्ट केला. आपल्या राजाचा विश्वासघात करून कोणी सरदारानें त्यांना स्पेन देशामध्यें बोलाविलें; तेव्हां तेथें जाऊन त्यांनीं आस्तूरिया पर्वतांपर्यंत गाथ लोकांचें राज्य मागें हटविलें, आणि आपण फ्रान्सांत गेले. तेथें थोरल्या चार्लसच्या आजानें त्यांचा पराभव करून त्यांस मागें हटविलें. स्पेनमधून जाऊन त्यांनीं सिसिली व क्रीत हीं बेटें घेतलीं, व गलबतांतून तैबर नदींतून वर जाऊन रोम शहरास जाणाऱ्या राजमार्गावर जीं कबरस्थानें होतीं तीं लुटलीं. *ओमयादी लोकांनीं स्पेन देशांत कार्दोवा शहरीं एका राजवंशाची स्थापना केली;

स्पेनमध्यें इ० स० ७१०.

---

* ओमयाद म्हणून अरब लोकांचा सरदार होता. तो पुढें खलीप झाला त्याचे वंशज. ह्यांचें निशाण पांढरें होतें.

*आबासैदी लोकांनीं (इ० स० ७५० नंतर) तैग्रिस नदीवर बगदाद शहरीं स्थापना केली; आणि †फातिमैती लोकांनीं आफ्रिका, मिसर, व पालिस्तैन ह्या देशांत केली.

इ० स० ६६४ त ‡मेर्व एथून निघून एका अरबी सैन्यानें काबुलावर स्वारी केली, व मुलतानपर्यंत शिरकाव केला. ७११ त खलीपा वालिद ह्यानें समुद्रकिनाऱ्याच्या बाजूनें व सिंधुनदाच्या उगमाकडे दुसरें एक सैन्य पाठविलें. ह्याप्रमाणें ह्या नव्या धर्माचा हिंदुस्तानांतील आर्य लोकांशीं संबंध झाला.

हिंदुस्तानांत, ६६४-७११.

इ० स० ७१३ च्या आंत अरबांनीं जिहून नदी उतरून §खारिसम व ||फर्गाना हीं दोन राज्यें जिंकिलीं; ह्मणजे ज्या वेळीं त्यांनीं आपला अंमल स्पेन देशांत बसविला त्याच सुमारास हें केलें. त्यांचें सैन्य जाण्याची बहुतकरून एथपर्यंतच पराकाष्टेची हद्द होती. परंतु महंमदी धर्म फार दूरवर ह्मणजे कळप बरोबर घेऊन हिंडणाऱ्या तार्तार लोकांत व चीन आणि मलाया ह्यांतही पसरला.

धडा २२.

अरबस्तानांतील मुसलमानांनीं स्थापित केलेल्या राजवंशाव-

---

* आबास म्हणून महंमदाचा चुलता होता त्याचे वंशज. ह्यांचें निशाण काळें होतें,

† फातिमा ह्मणून महंमदाची मुलगी आणि अलीची बायको होती तिचे वंशज. ह्यांचें निशाण हिरवें होतें.

‡ हें शहर खुरासान प्रांतांत होतें, हल्लीं तें मोडलेलें आहे.

§ स्वतंत्र तार्तरींतील खीवाचें राज्य आणि हें एकच.

|| स्वतंत्र तार्तरींतील कोकांचें राज्य आणि हें एकच.

ळींचा ऱ्हास लवकरच होऊं लागला. परंतु रोमच्या बादशा-हांनीं अडाणी जे ट्यूतन लोक ह्यांना जसें आपल्या घरांत व सैन्यांत ठेविलें होतें, त्याप्रमाणेंच खलिपांनीं कळप बरोबर घेऊन हिंडणाऱ्या तुर्क लोकांना ठेविलें होतें. नंतर तुर्क लोक स्वाऱ्या करूं लागले. इ० स० १०४० त सेल्जूक लोक (गिझनीच्या महमुदाच्या वंशजांना हिंदुस्तानांत हाकून लाविल्यावर) इराणां-तून बगदाद शहर व त्यापलीकडचें बैजंतियमचें राज्य ह्यांवर हल्ला करण्याकरितां गेले. आतां सेल्जूक लोक हे बगदादचे खरे धनी झाले, आणि खलीपा हा केवळ राजा असून नसल्या-सारखा झाला. त्यांनीं आशियामैनर प्रांत घेतला; बैजंतियम-च्या बादशाहाला तह करायाला लाविलें; आणि यरूशालेम शह-रांतील फातिमैती लोकांवर हल्ला केला. पुढें लवकरच सेल्जूक लोकांच्या राज्याचे लहान लहान विभाग होऊन त्यांत सुलतान नांवाचे अधिकारी अंमल चालवूं लागले. ह्या सुलतान वंशां-पैकीं एकाची स्थापना ओस्मन ह्यानें केली, व त्याचा नातू हेले-स्पांत सामुद्रधुनी उतरून युरोपांत प्रथम गेला (१३६७). त्याच्यामागून झालेल्या सुलतानानें बुलगारिया व सर्विया एथील स्लावोनी (आर्य) लोकांचा पराभव केला. त्याच्यामागच्या सुलतानानें थिसाली प्रांत घेतला, पेलापोनीसस देश उद्ध्वस्त केला, व सिगिसमंद नामक जर्मनीच्या बादशाहाचा दान्युब नदीवर पराभव केला (१३९३). ह्याप्रमाणें सुलतानांचा भर-भराट चालला असतां मध्यें तैमुर ह्यानें बायजिद नांवाच्या ओस्मनली सुलतानाला धरून कैद केलें (१४०२). त्यामुळें त्यांच्या भरभराटीस विघ्न आलें, परंतु महंमदाच्या हाताखालीं ओस्मन सैन्याची थावराथावर झाली (१४१५), व त्यानें हंगारी प्रांताच्या आणि स्लावोनिया प्रांताच्या सरहद्दीपर्यंत पुनः

मुसलमान, तुर्क-लोक, सेल्जूक लोक इ० स० १०४०-१४५३.

लढाई चालविली. पुढें कान्स्तांतिनोपलचें रक्षण होईनासें झालें, तेव्हां दुसऱ्या महंमदानें तें घेतलें (१४५३). त्या वेळापासून तें शहर ओस्मनली सुलतानांची राजधानी झालें, व अजूनही तें शहर त्यांचीच राजधानी आहे.

धडा २३.

कान्स्तांतिनोपल एथील तुर्की राज्य. इ० स० १४५३–१७००.

नंतर लागलीच ओस्मनली लोक हे हंगारी, पोलंद व बोहीमिया ह्या युरोपांतील आर्य लोकांच्या पूर्वभागावर हल्ला करूं लागले. हे आर्य लोक ख्रिस्ती होते, व मुसलमान लोकांचा फार कंटाळा करणें हें ख्रिस्ती लोकांचें कर्तव्यकर्म आहे असें त्या काळीं मानीत असत. ओस्मनली लोकांनीं यरूशालेम शहराला सुद्धां पीडा दिली. अरब लोक मक्केला मानतात त्याप्रमाणेंच त्या शहराला ख्रिस्ती लोक मानतात. पश्चिमेकडील लोक बैजंतियमच्या बादशाहाला अजूनही मनापासून मान देत होते; परंतु त्या बैजंतियमच्या बादशाहास समूळ नाहींसें करण्याचें भय ओस्मनली लोकांनीं घातलें होतें. ह्या सर्व कारणांपासून, यरूशालेम शहर परत घेण्याकरितां ख्रिस्तीधर्मनिंदक सहराजन लोकांवर, म्हणजे मुसलमानांवर, ख्रिस्ती लोकांनीं ज्या स्वाऱ्या केल्या त्या उत्पन्न झाल्या. ह्यांना इंग्रजींत क्रूसेड्स ह्मणतात (इ० स० १०९५-१२९१). ह्या स्वाऱ्यांच्या योगानें पुष्कळांचें शौर्य बाहेर पडलें; परंतु यश थोडें मिळालें, आणि प्राणहानि फार झाली. इ० स० १४५३ त युरोपांतील शूरांना ह्या स्वाऱ्यांचा कंटाळा आला, आणि त्यामुळें कान्स्तांतिनोपल शहराचें संरक्षण करण्याकरितां पोपाला त्यांजकडून साहाय्य मिळेनासें झालें.

“ क्रूसेड्स.”

ख्रिस्ती लोक व तुर्क लोक ह्यांच्यामध्यें युरोपाच्या पूर्वभागांत लढाया चालल्याच होत्या. इ० स० १५२६ त तुर्कांच्या सुलतानानें विएना शहराला वेढा घातला, व ब्यूदा शहर घेतलें. तें १५० वर्षें त्याच्या ताब्यांत होतें. १५७१ त त्यानें माल्टा बेटावर हल्ला केला; परंतु आस्त्रियाचा *दान जान ह्यानें लेपांतो बंदर एथें त्याचा पराभव केला. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस कान्स्तांतिनोपल एथील सुलतानी सरकार ह्याचें प्राबल्य कमी होऊं लागलें. इ० स० १६५६ त तें कांहींसें पूर्वस्थितीवर आलें, परंतु त्या सरकाराची वागणूक फार त्रासक असल्यामुळें पुनः नवीन लढाई सुरू झाली, तींत पोलंदचा राजा जान सोबीस्की ह्यानें इ० स० १६८३ त तुर्क लोकांचा विएना एथें मोठा पराभव केला. ब्यूदा शहर त्याच वेळीं परत घेतलें. आणि बेलग्रेद शहर पुढें लवकरच घेतलें. १६९९ त सुलतानी सरकारानें जिंकलेल्या मुलुखांतून पुष्कळ मुलूख सोडून दिला. तुर्क लोकांनीं वेनीस शहर, जर्मनीचें राज्य, व रूस देश ह्यांतील लोकांबरोबर ज्या लढाया केल्या त्या फार असल्यामुळें एथें सांगतां येत नाहींत, व अर्वाचीन राज्यनीतीकडे लक्ष्य लागून हें जुनें वैमनस्य नाहींसें होण्यापूर्वींच अठराव्या शतकाचीं बरींच वर्षें होऊन गेलीं होतीं.

युरोपाच्या पूर्वभागांत लढाया.

विषुववृत्ताच्या दुसऱ्या टोंकास स्पेन देशांत महंमदाचे अनुयायी हे फार दिवस युरोपांतून मागें हटले होते. अकराव्या व बाराव्या शतकांत लेयोन आणि कास्तिल्ला हीं राज्यें, तशींच आरागोन आणि नावारा हीं राज्यें, ह्यांतील लोकांनीं मुसलमानांवर चाल

स्पेनमधून मुसलमान लोकांना घालविलें. इ०स० १४९२

* हा दान जान पांचवा चार्लस जो जर्मनीचा बादशाह ह्याचा कडवा पुत्र होता.

करून जाण्याची सुरवात केली. तेव्हां ते मागें हटून ग्रानादा प्रांतांत गेले, तेथून त्यांना इ० स० १४९२ त पुनः परत न येतील असें हांकून लाविलें. हा जय झाल्यामुळें मुसलमानांनीं कान्स्तांतिनोपल घेतल्याचें नुकसान हें बहुतकरून नाहींसें झालें.

धडा २४.

अर्वाचीन युरोप.

युरोपांतील अर्वाचीन राज्यपद्धतीची सुरवात इ० स० १५०० पासून होते. ही पद्धत पुष्कळ गढून अभ्यास करण्यासारखा विषय आहे. परंतु युरोपांतील राज्यांत ह्या वेळीं पुष्कळ आणि मोठमोठे जरी फेरफार झाले होते, तरी ते एथें सांगतां येत नाहींत. पूर्वीं ज्या लोकांच्या हातीं युरोप देश होता त्याच लोकांच्या हातीं तो राहिला आहे, व त्याचे मुख्य विभागही पहिलें होते तेच आहेत. ह्मणून युरोपांतील राज्यांविषयीं थोडेंसें लिहिल्यावर युरोपांतील आर्य लोक पश्चिम व पूर्व ह्या दिशांकडे पुनः कसकसे पसरत गेले ह्याचें वर्णन करणें आवश्यक आहे.

युरोपांतील संस्थानें.

इसवी सन १५०० च्यापुढें युरोपांतील राज्यांचे दोन भाग करितां येतील; ह्मणजे एक दक्षिणेकडील भाग व दुसरा उत्तरेकडील भाग. दक्षिणेकडील भागांत इंग्लंद, फ्रान्स, स्पेन, आस्त्रिया, जर्मनीचें साम्राज्य, पोपाचा मुलूख, व तुर्की सुलतानांचें राज्य हीं मुख्य राज्यें होतीं, आणि उत्तरेकडील भागांत स्वीदन, देन्मार्क, पोलंद, रूस, व प्रुश्या हीं होतीं.

इंग्लंद. इंग्लिश लोक हे कोण?

इ० स० ४१० त रोमन लोकांनीं इंग्लंद देश सोडून दिल्यावर तेथें राहणाऱ्या केल्त जातीच्या लोकांना *ज्यूतन जातीचे जूत, *आंगल, व *साक्सोन ह्या लोकांनीं पश्चिम कोंपऱ्यांत हाकून लाविलें. हे सर्व लोक

---

* हे देन्मार्क आणि हालंद ह्या देशांतील प्राचीन लोक होत.

युरोपाच्या महाद्वीपांतून आले. आणि कांहीं काळ गेल्यावर ते वेगळीं वेगळीं अनेक राज्यें करून राहिले. तेच पुढें इंग्लिश लोक झाले. पुढें ह्या सर्व राज्यांचें मिळून एक राज्य झालें, व त्याचें नांव पश्चिमेकडील साक्सोन लोकांचें राज्य असें पडलें. हीं सर्व राज्यें मिळून एक राज्य झालें तें चार्लस धि ग्रेत ह्यानें ज्या वेळेस फ्रान्स व जर्मनी ह्यांतील फ्रांक लोकांचें राज्य एक केलें (इ० स० ८००) त्याच वेळेस झालें. त्यानंतर ज्यूत व साक्सोन हे लोक जसे पूर्वीं आले तसेच देन्स (ह्मणजे उत्तरे-कडचे लोक) ह्मणून आणखी न्यूतन लोक युरोपाच्या मुख्य भूमींतून (महाद्वीपांतून) इंग्लंदांत आले, आणि त्यांनीं इंग्लिशांना दोनशें वर्षेपर्यंत फार पीडा दिली. अखेरीस पुष्कळ देन्स लोक इंग्लंदांत घरेंदारें करून राहिले व इंग्लिश झाले.

देन्स लोकांपैकीं कांहीं लोक ९१२ त पश्चिमेकडील फ्रांक लोकांत आले; त्या वेळीं त्यांचा मुख्य रोलो ऊर्फ रोल्फ हा होता. कार्लिंग वंशांतील राजा जो पारिसचा कौंत होता त्यानें त्यांना कांहीं मुलूख दिला. आणि रुएन हें शहर त्यांच्या राजधानी-करितां दिलें. ते त्या मुलखाला नार्मंदी ह्मणजे उत्तरेकडच्या लोकांचा मुलूख असें ह्मणत. हे देन्स लोक फ्रेंच भाषा बो-लावयास शिकले. रोल्फपासून नार्मंदीचा सहावा ड्यूक हा इंग्लंदांत गेला, आणि त्यानें इंग्लंद व इंग्लिश लोक ह्यांना जिंकिलें (१०६६).

परंतु *नार्मन लोकही इंग्लिशांत मिसळून गेले, आणि ते आजपर्यंत इंग्लिशच आहेत. मागें इंग्लिश राजांकडे वडिलां-पासून आलेल्या वारशाच्या हक्कानें फ्रान्साचा एक मोठा भाग होता; परंतु तो त्यांजकडून गेला (इ० स० १४५३).

---

* नार्मंदी प्रांतांतील लोक.

लोथेयरच्या मध्य (फ्रान्स व जर्मनी ह्यांच्या मधल्या) राज्याचे (धडा १९) तीन भाग केले. एक लोथरिंजिया किंवा लोरेन, हा उत्तरेस होता: दुसरा बर्गंदी (प्रोविन्स, सावाय,आणि रोइस व जूरा ह्या नद्यांमधील स्वित्सलँद), हा मध्यें होता ; आणि तिसरा भाग इताली, हा दक्षिणेस होता. हे तिन्ही भाग, निरनिराळ्या वेळीं जर्मन राज्याला जोडले होते ; परंतु पुढें फ्रान्सच्या लोकांनीं लोरेन व बर्गंदी ह्या प्रांतांचा बराच भाग आपणांकडे घेतला. बर्गंदीच्या बाकी राहिलेल्या भागाला हल्लीं स्वित्सलँद म्हणतात. स्वित्सलँदच्या लोकांनीं पंधराव्या शतकांत आपणांस स्वतंत्र करून घेतलें.

लोथेयरच्या मध्यराज्याची वांटणी. फ्रान्सचा कांहीं भाग; स्वित्सलँदचा भाग; व इतालीचा कांहीं भाग.

जर्मन बादशाहाची इतालींतील सत्ता चादाव्या शतकांत नाहींशी झाली. पुढें फ्रान्सचा राजा व जर्मनी एथील बादशाह हे दोघे साम्राज्याचा हक्क सांगूं लागल्यामुळें इताली ही त्यांच्या लढाईची जागा झाली होती. पण शेवटीं जर्मनीच्या पांचवा चार्लस नांवाच्या बादशाहाला पुनः वर्चस्व मिळालें. चार्लस हा स्पेनचाही राजा असल्यामुळें त्याच्या वेळेपासून इतालीचा उत्तरभाग स्पेन देशाखालीं आला. पुढें स्पेन देशांत चार्लसाच्या वंशाची समाप्ति झाल्यावर गादीवर बसण्याविषयीं फ्रान्स व आस्त्रिया ह्या दोन देशांमध्यें तंटा लागला. त्याचा निकाल असा झाला कीं, फ्रान्सांतील एक राजपुत्र स्पेनचें राज्य करण्याकरितां गेला, तों इतक्यांत इतालींतील मुलूख आस्त्रियाकडे गेला. *दक्षिण इतालींतून स्पेनच्या बुर्बोनवंशी

---

* इतालींतील लोकांनीं बंड करून स्पेनच्या बुर्बोनवंशी राजांस दक्षिणइतालींतून इ० स० १८५८ त हाकून दिलें.

राजास हाकून दिलें, तसेंच *आस्त्रियन लोकांनीं उत्तरइताली सो-डून दिली, आणि त्याच्याही अलीकडे †पोपाची राजाप्रमाणें सत्ता चालत होती ती नष्ट झाली. ह्या सर्व गोष्टी हल्लींच्या लोकांच्या नजरेस आल्याच आहेत. आतां इतालीचे सर्व भाग एका राज्याखालीं आलेले दृष्टीस पडतात.

बैजंतियम एथील शेवटच्या ग्रीक लोकांना नार्मन साहसी लोकांनीं इतालीच्या दक्षिणभागांतून हाकून लाविलें. (इ० स० १०६०.)—त्यांनींही सहराजन लोकांना सिसिली बेटांतून हाकून लाविलें, व दोन सिसिलींचें राज्य म्हणून ज्याला तेव्हांपासून म्हणतात त्याची स्थापना केली. लग्नसंबंधामुळें तें राज्य नार्मन लोकांकडून स्वाबियन वंशांतील जर्मन बादशाहांकडे गेलें (इ० स० ११८९). पुढें आंजू घराण्यांतील एका फ्रेंच राजानें तें त्यांच्या वंशांतून घेतलें (इ० स० १२७२). नंतर त्याच्या घराण्यांतून तें आरागोनच्या राजांकडे गेलें. ह्याप्रमाणें तें स्पेन देशाकडे सामील झालें. फ्रान्सांतील राजकीय (बुर्बोन) घराण्यांतील एक पुरुष स्पेनच्या गादीवर बसला, तेव्हां हें दोन सिसिलींचें राज्य त्या घराण्यांतील एका पुरुषाकडे गेलें.

दक्षिण इताली.

इ० स० १७३५.

थोडक्या दिवसांपूर्वी सार्दिनियाचा राजा हा इतालीचा राजा झाला, तेव्हां नेपल्स एथील बुर्बोन वंशांतील पुरुषांना कसें हाकून दिलें, व त्या आलीकडे स्पेनमधल्या बुर्बोन वंशांतील पुरुषांना कसें हाकून लाविलें, हें तुम्हांला स्मरत असेल.

पोर्तुगालच्या कौंतांनीं सहराजन किंवा मूर ह्या लोकांना ११३९ त हाकून देण्यास आरंभ केला. तेव्हांपासून ते आपणां-

---

* सार्दिनियाच्या राजानें फ्रेंच लोकांच्या मदतीनें आस्त्रियन लोकांना उत्तर इतालीतून इ० स० १८६१ त हाकून दिलें.

† पोपाची बादशाही इ० स० १८७० त नष्ट झाली.

स राजे म्हणवूं लागले. मूर लोकांचा पाठलाग करीत करीत ते आफ्रिकेंत गेल्यामुळें त्यांना समुद्रावर मोठमोठीं जोखमीचीं कृत्यें (इ० स० १४१० पासून पुढें) करावीं लागलीं.

फार दिवसपर्यंत जर्मन राष्ट्र हें युरोपांतील राज्यांच्या मुख्य स्थानीं होतें. तेथील बादशाह हा स्वतंत्र राजांच्या समूहाचा फक्त मुख्य होता, हें तुम्हांस स्मरत असेल. बाराव्या शतका- पासून निवड करून बादशाह नेमण्याचें काम सात निवडणारे राजे करीत होते. इ० स० १२७३ पासून जर्मन बादशाहा- च्या सत्तेला उतरता पाया लागला. तेव्हां पुढें हाताखालचे राजे व स्वतंत्र शहरें हीं बादशाहाची आज्ञा मानीनातशीं झालीं, व त्यांजकडून तसें करविण्याचा उपाय त्याजवळ राहिला नव्ह- ता. परंतु सर्व राष्ट्र हें जगांतील व्यवस्थेचा एक भाग आहे असें मानीत असत, व जर्मन लोकांना अजून बादशाह ह्या नां- वाची मोठी प्रतिष्ठा वाटे, ह्यामुळें १८०६ पर्यंत नांवाचे बादशाह चालले होते. आलीकडे प्रुश्या देश सर्व जर्मन संस्थानांत श्रेष्ठ होऊन सर्व जर्मन लोकांचें एक बलाढ्य राष्ट्र करण्याविषयीं हल्लीं कसा झटत आहे, व जर्मन लोकांनीं फ्रेंच लोकांचा पराभव के- ल्यावर प्रुश्याच्या राजानें आपणास जर्मनीचा बादशाह हा कि- ताब कसा घेतला, ह्यांविषयीं तुह्मीं सांप्रत कालच्या इतिहासांत वाचिलें असेल.

फ्रान्स देशांत ह्यू कापेत ह्यापासून इ० स० १७९२ त झाले- ल्या राज्यक्रांतीपर्यंत एकाच वंशांतील राजे सतत राज्य करीत होते. त्यानंतर १८१४ पासून १८४८ पर्यंतही पुनः एकाच वंशांतील राजे राज्य करीत होते.

इ० स० १५२७ त आस्त्रियाच्या ड्यूकांपैकीं एकजण हंगारी व बोहीमिया ह्याही प्रांतांचा राजा झाला; तेव्हांपासून हल्लीं ज्याला आस्त्रियाचें साम्राज्य ह्मणतात तें होऊं लागलें.

ज्याच्या योगानें अनेक कलह झाले तें धर्मसंबंधी वर्चस्व सर्व राजांवर असण्याचे हक्क पोपांला असून खेरीज "स्तेत्स आफ दि चर्च" ह्या मुलखावर ऐहिक अधिकाऱ्यांच्या (राजांच्या) नात्यानें ते अंमल करीत असें इतिहासावरून दृष्टीस पडतें.

मंगोली लोकांच्या हातांतून सुटल्यावर (इ० स० १४६२-१५०५) स्लावोनी लोकांनीं रूसच्या राज्याची स्थापना केली, आणि तें आशियाच्या उत्तरभागावर वाढविलें (१५३३-१५८४).

तुम्हांला स्मरत असेल कीं, पोलंद देश हा नकाशांतून नाहींसा झाला आहे, कारण १७७१-७२ व १७९३-९५ ह्यांत रूस व आस्त्रिया आणि प्रुश्या ह्यांनीं तो देश वांटून घेतला.

वेनिस शहरचे व्यापारी ह्यांचें लोकसत्तात्मक राज्य (आत्तिला राजापुढें टिकाव धरवेना म्हणून आकिलीया शहर सोडून पळून गेलेल्या लोकांनीं स्थापित केलेलें) तुम्हांला विसरतां कामा नये. सोळाव्या शतकांत ह्या राज्याखालीं मुख्य भूमींतील (महाद्वीपांतील) पुष्कळ मुलूख होता. तसेंच नेदर्लंड्स म्हणून जे देश आहेत तेही विसरतां कामा नये. त्यांनीं इ० स० १६४७ त स्पेन देशापासून स्वातंत्र्य जिंकून घेतलें. हे देश लग्नसंबंधामुळें बर्गंदी प्रांताच्या ड्यूकाच्या घराण्यांतून जर्मनीचा बादशाह पांचवा चार्लस ह्याजकडे गेले, व त्याजकडून त्याचा मुलगा स्पेनचा फिलिप ह्याजकडे गेले.

ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवा कीं, वरील संक्षिप्त वर्णन फक्त इतक्याच करितां केलें आहे कीं, तेणेंकरून प्रत्येक अर्वाचीन राज्याला हल्लींचा आकार कसा प्राप्त झाला व त्यांत जे लोक हल्लीं आढळतात ते तेथें कसे आले ह्यांची तुह्मांला सामान्य माहिती व्हावी, ह्मणजे त्यांपैकीं एकादा राज्याच्या अर्वाचीन इतिहासाचा

अभ्यास करण्यास तुम्ही आरंभ कराल तेव्हां त्यांच्या मागील इतिहासाचें अगदींच अज्ञान तुम्हांला असल्यास तितकें राहणार नाहीं.

धडा २५.

इ० स० १५०० पूर्वी थोडया वर्षांपासून युरोपांतील आर्य लोक दुसऱ्या देशांत कसकशा वसाहती करूं लागले हें आतां तुह्मांला समजून घ्यावयाचें आहे. प्रथम पोर्तुगाल व स्पेन ह्या देशांतून मुख्यत्वेंकरून वसाहती करणारे लोक येत होते, आणि नंतर हालंद व इंग्लंद ह्या देशांतून येऊं लागले, ह्मणून भूमध्य-समुद्र सर्व पृथ्वींतील व्यापाराचें मुख्य स्थल होतें तें बदलून युरोपाचे पश्चिम किनारे हें व्यापाराचें मुख्य स्थळ त्या वेळीं झालें.

पोर्तुगाल व स्पेन एथील लोकांच्या सफरी. १४१०–१५३५.

हे वसाहती करणारे व व्यापार चालविणारे लोक दोन दिशांकडे गेले, ह्मणजे कांहीं पश्चिमेस आणि कांहीं पूर्वेस; किंवा स्थूलमानानें पश्चिमेस ह्मणजे अमेरिकेंत गेले, आणि पूर्वेस ह्मणजे हिंदुस्तानांत व त्याच्या पलीकडच्या बेटांत गेले, असें ह्मटलें तरी चालेल.

इ० स० १४९० त अमेरिका खंड आहे हें सुद्धां कोणाला माहीत नव्हतें हें तुह्मांला स्मरत असेल. हिंदुस्तान ह्मणून एक देश आहे असें माहीत होतें खरें, परंतु तेथील लोक, त्यांचे कायदे किंवा रीतीभाती ह्यांविषयीं कांहींएक माहीत नव्हतें.

पोर्तुगीज लोकांनीं मूर लोकांचा पाठलाग करण्याकरितां सफरी करण्यास १४१० त आरंभ केला. त्यांना वाटेंत काय काय नवें सांपडलें तें नकाशावरून काढतां येईल. तें एणेंप्रमाणें, मदीरा बेट १४१९; केप बोजादोर (आफ्रिकेंत) १४३९; केप वर्द (आफ्रिकेंत) १४४६; सेन्त तामस व आन्नोबान बेटें (आ-

फ्रिकेंत) १४७१; केप आफ गुद होप एथें *दियाज हा गेला (१४८६), व वास्को दिगामा ह्यानें त्या केपाला वळसा घातला (१४९८), आणि तोच हिंदुस्तानांत येऊन कालिकोट बंदर एथें उतरला. पोर्तुगीज लोकांच्या वसाहतीच्या मुलखांची गोवें ही मुख्य जागा १५१० त झाली. आफ्रिकेच्या पूर्वकिनाऱ्यावरील मोजांबीक, सोफाला, व मेलिंदा (१५०८) हीं स्थळेंही त्यांच्या ताब्यांत होतीं. तशींच दिव बेट व दमान बंदर (१५३३), कोची प्रांत, व मलबार किनारा, मद्रास किनाऱ्यावरील निगापट्टण शहर, आणि मलाक्का शहर (१५११), व मोलुका बेटें (१५११), हीं त्यांनीं घेतलीं. तेथून ते सुमात्रा, जावा, बोर्निओ, इराणी आखातांत मस्कत बंदर व होर्मज बेट (१५१५), आणि सिंहलद्वीप एथें गेले. त्यांनीं सिंहलद्वीपांत दालचिनीचा व्यापार दुसऱ्या कोणाला करूं न देतां तो आपणांकडेच ठेविला होता (१५१८). आतां पश्चिम गोलार्धाच्या नकाशाकडे पहा. बहामा बेटांपैकीं सेन्त साल्वादोर हें बेट कोलंबसाला १४९२ त सांपडलें. नंतर त्यानें तीन सफरी केल्या त्यांत त्याला दुसरीं बेटें व मुख्य भूमीचा (महाद्वीपाचा) कांहीं भाग हीं सांपडलीं. हिस्पानिओला, क्यूबा, जमेका, ह्या बेटांत १५०८–१५१० त वसाहती केल्या. स्पानिश लोकांनीं तेथील लोकांना जुलमानें हिस्पानिओलाच्या खाणींत काम करायाला लाविलें, आणि दास करून टाकिलें. ह्या दासत्वापासून मुटका होण्याची आशा तेथील लोकांस नव्हती. विल्बोआ हा १५१३ त †दिरिएनच्या संयोगी भूमीस पोहोंचला, आणि त्यानें त्याच्या खडकाळ मध्यावर उभें राहून खालीं पासिफिक महासागर पाहिला. लास कासस नांवाच्या एका स्पानिश

---

* हा पोर्तुगीज लोकांच्या आरमाराचा मुख्य होता.

† ही संयोगी भूमि दक्षिणअमेरिकेंतील न्यू ग्रानादा देशांत आहे. हिला पानामा हेंही नांव आहे.

सद्गृहस्थानें तद्देशीय लोकांवर जुलूम न होण्याविषयीं प्रयत्न केला परंतु दुर्दैवानें अशी गोष्ट घडली कीं आफ्रिकेंतून नीग्रो लोक त्या देशांत न्यावे हा त्यांच्या दुःखनिवारणार्थ त्यानें उपाय योजिला, त्यामुळें आफ्रिकेंतील गुलामांचा व्यापार मात्र सुरू झाला. ह्या स्पेन देशांतील वसाहती करणाऱ्या लोकांचा उद्देश मेक्सिकोच्या आखातांतील बेटांत सोनें आणि रुपें शोधून काढावें ह्याशिवाय दुसरा नव्हता.

धडा २६.

इ० स० १५१९ पासून १५३६ पर्यंत स्पानिश लोकांनीं अमेरिका खंडांत चार प्रांतांचें एक मोठें राज्य स्थापिलें. ते प्रांत मेक्सिको, पेरू, दक्षिणअमेरिकेच्या उत्तर भागांतील तेराफर्मा, आणि न्यू ग्रानादा हे होते. स्पेनमध्यें ह्या वसाहतींवर राजा एका मंत्रिसभेच्या साहाय्यानें अंमल चालवी,

स्पानिश लोकांचें अमेरिकेंतील वसाहतींचें राज्य. १५१९-१८२५.

आणि मेक्सिकोमध्यें एक व पेरूमध्यें एक असे दोन राजप्रतिनिधि असत ते अमेरिकेंत अंमल चालवीत. ह्या प्रत्येक प्रतिनिधीला साहाय्य करण्याकरितां एकेक मंत्रिसभा असे. मेक्सिको एथें एक व लिमा (१५४२) एथें एक अशीं दोन हे कोर्तें होतीं, ह्यांनीं केलेल्या ठरावावर इंदीजचा राज्यकारभार पाहणाऱ्या सभस अपील होत असे. एथील लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला होता; धर्मसंबंधी काम करण्याकरितां धर्मोपदेशकांची नेमणूक केली होती, व मठांची स्थापना केली होती. अमेरिकेंतील जुने विद्याचार व तेथील लोकांचा स्वराष्ट्राभिमान हीं नष्ट करून टाकिलीं होतीं. तेथील लोकांना गुलाम करून त्यांचे धनी स्पानिश लोक ह्यांच्या हाताखालीं त्यांच्या जमिनींत त्यांना खपायास लाविलें होतें. देशाचा व्यापार सगळा तीन बंदरीं

होत होता, ह्मणजे स्पेनमध्यें सेविल्ल बंदरीं, मेक्सिकोंत वेराक्रूथ बंदरीं, आणि दक्षिणअमेरिकेंत पोर्तोबेलो बंदरीं. ह्या वसाहतींस लागणारे जिन्नस घेऊन जाऊन त्यांबदला त्यांच्या खाणींतून मौल्यवान धातु आणण्याकरितां प्रतिवर्षीं तारवांचे दोन ताफे सेविल्ल बंदराहून रवाना होत असत. पेरूमधील स्पानिश लोकांनीं हळूहळू चिली प्रांत जिंकून घेतला.

पोर्तुगीज लोकांनीं ब्राझिलमध्यें ज्या वसहती केल्या (१५९१-१५५०) त्यांत तेथल्या मूळच्या लोकांच्या संबंधानें पाहिलें असतां स्पानिश लोकांचीच पद्धत त्यांनीं सुरू केली होती. सेन्त साल्वादोर ही त्यांच्या वसाहतींची राजधानी होती. परंतु अठराव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत पेरूमधील सोन्याच्या खाणी व हिरे सांपडले नव्हते.

अंमल चालविण्याच्या पद्धतींत फेरफार झाल्यानें १८ व्या शतकांत मेक्सिकोंत राहणाऱ्या लोकांची स्थिति बरी झाली, व खाणींत काम करण्याविषयीं लोकांवर बलात्कार करण्याची चाल होती ती बंद झाली. ब्राझिलमध्यें पोर्तुगीज लोक परक्यांना येऊं देत नसत, त्यामुळें सुमारें दोन शतकेंपर्यंत त्या सुंदर देशाची माहिती नव्हती, आणि असली तरी फारच थोडी असेल.

आतां ह्या वसाहतींचा पुढील इतिहास एथें सांगितला असतां बरें आहे म्हणून तो सांगतों.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस फ्रान्स देशांत मोठी राज्यक्रांति झाली. तिच्या समाप्तीच्या सुमारास फ्रान्साचा जो हल्लीं नुकता बादशाह होता त्याचा चुलता नापोलियन बोनापार्त हा आपण फ्रेंच लोकांचा बादशाह झाला, आणि युरोपांतील दुसऱ्या राजांच्या गाद्यांवर आपल्या संबंध्यांना बसवूं लागला, हें तुम्हांस माहीत असेल. तेव्हां त्यानें पुष्कळ राजांना हाकून लाविलें. त्यांत

स्पेनच्या बुर्बोनवंशी राजालाही त्यानें इ० स० १८०८ त हाकून लाविलें. त्या वेळीं मेक्सिको व दक्षिणअमेरिका ह्यांतील स्पेन देशाच्या वसाहतींतील लोकांची प्रथम आपल्या राजाच्या ताब्यांत राहण्याची इच्छा होती; परंतु राजाच्या पक्षाच्या लोकांनीं (स्वतंत्रतेचे जे हक्क वसाहतवाले मागत होते त्यांतून एकही कबूल न केल्यानें) वेडेपण केलें, त्यामुळें त्या लोकांना प्रजासत्ताक राज्यें करून स्पेन देशाचा संबंध तोडून टाकणें भाग पडलें. जीं ह्या वेळीं प्रजासताक राज्यें झालीं तीं एणेंप्रमाणें:—मेक्सिको (१८२९); ग्वातिमाला (१८२१); कोलंबिया (न्यू ग्रानादा), कितो किंवा एक्वादोर, आणि वेनिझूएला किंवा काराकास (हीं तिन्हीं मिळून कोलंबियाचें एक प्रजासत्ताक राज्य झालें होतें); बोलिविया ह्मणजे वरचा पेरू देश; ज्यानें कोलंबिया देशाची दास्यापासून मुक्तता केली (१८२५) त्या सिमोन बोलिवर नांवाच्या शूर पुरुषाच्या नांवावरून हें नांव वरच्या पेरू देशाला पडलें आहे ; चिली (१८१८); पेरू (१८२४–६) ; रियो दि ला प्लाता अथवा ब्यूएनोस ऐरेस, ह्याला हल्लीं आर्जेन्तैन कानफेदरेशन म्हणतात; पाराग्वे; आणि युराग्वे किंवा बांदा ओरियंतल, हा पूर्वीं ब्राझिल देशांमधील एक प्रांत होता (१८२८).

पोर्तुगीज लोकांकडे जो ब्राझिल देश होता त्यांत काय काय झालें तें तुम्हांस सांगावयाचें राहिलें आहे, तें आतां तुम्हांस सांगतों. पोर्तुगाल देशांतील राजकीय घराण्यालाही नापोलियन ह्यानें हाकून लाविलें. तेव्हां ते ब्राझिलमध्यें गेले (१८०८); तेथें १८२० पर्यंत त्यांचें राज्य होतें. पोर्तुगाल देश फ्रेंच लोकांच्या अमलाखालीं गेला तेव्हां परकी राष्ट्रांना ब्राझिल देशाबरोबर व्यापार करण्याची मोकळीक झाली, व पोर्तुगालच्या मृत राजाच्या राणीचा मुलगा दान जान ह्यानें राजव्यवस्थेंत पुष्कळ सुधारणुका केल्या. दान जान हा पोर्तुगालचा राजा होण्याकरितां परत

पोर्तुगालमध्यें गेला, आणि ब्राझिलमध्यें राज्य करण्याकरितां त्यानें आपला मुलगा दान पेद्रो ह्याला मागें ठेविलें. परंतु सर्व लोकांची स्वतंत्र होण्याची इच्छा होती, त्यामुळें ब्राझिलमधील लोक पोर्तुगाल देशाच्या अमलाखालीं पुनः येण्यास कबूल होत ना. आम्ही स्वतंत्र आहों, असें साफ सांगून त्यांनीं राज्यव्यवस्था पहाण्याकरितां बादशाहाच्या हाताखालीं मंडळी नेमिली, आणि तिच्या अनुमतें बादशाहानें राज्यकारभार चालवावा, असा ठराव करून दान पेद्रो ह्याला बादशाह केलें (१८२२). अजूनही त्याच्याच घराण्याचा अंमल ब्राझिलमध्यें आहे. आतां दक्षिण अमेरिकेचा नकाशा घेऊन तुम्हीं लक्ष्यपूर्वक पाहिला, तर हें समजण्यास तुम्हांला अडचण पडणार नाहीं.

धडा ३७.

उत्तरअमेरिका
१५७०-१८६१.

आतां उत्तरअमेरिकेच्या नकाशाकडे वळा, आणि मेक्सिकोच्या उत्तरेस कोणते आर्य लोक जाऊन राहिले तें ऐका. एथेंही इतर देशांप्रमाणें मूळचे रहाणारे म्हणून कांहीं लोक होतेच. त्यांजपासून नवीन जाऊन रहाणाऱ्या लोकांनीं त्यांचा देश काढून घेतला.

सफरी करणारे इंग्लिश लोक ह्या लोकांकडे सोळाव्या शतकांत आले. ते दोन ठिकाणीं राहिले. कांहीं व्हार्जिनिया प्रांतांत (१५७८ व १६०७) राहून तंबाकू पिकवूं लागले. पुढें त्यांनीं दच लोकांचें गलबत नीग्रो लोक घेऊन आलेलें पाहिलें त्यावरून त्यांना गुलामांकडून काम करविण्याची वाईट सवय लागली (१६१९). आणि प्यूरितन पंथाचे कांहीं इंग्लिश लोक इंग्लंदांतील धर्मसंबंधी व्यवस्था त्यांस न आवडल्यामुळें इंग्लंद देश सोडून व्हार्जिनिया संस्थानाच्या उत्तरेस मासाचूसेत्स संस्थानांत

जाऊन राहिले (१६२०). पुढें लवकरच फ्रान्सांतून वसाहती करणारे लोक आले. ते इंग्लिशांच्या उत्तरेस कानदा व आकादिया ह्या प्रांतांमध्यें (१६०८) आणि दक्षिणेस लुइसियाना ह्या प्रांतामध्यें (१६८६) राहिले. फ्रान्स व इंग्लंद ह्यांच्यामध्यें परस्परांशीं होणाऱ्या लढायांचा परिणाम त्यांच्या वसाहतींतील लोकांना भोगावा लागला. युत्रेक्त शहर एथें तह होऊन (१७१३) फ्रेंच लोकांनीं नोवा स्कोशिया प्रांत व न्यूफौंदलांद बेट हीं इंग्लिशांस दिलीं. इंग्लिशांनीं किबेक शहर घेतल्यावर (१७६३) त्यांना फ्रेंचांनीं कानदा प्रांत दिला. हा वेळपर्यंत अमेरिकेंतील वसाहतींतले लोक आपल्या मूळच्या देशाशीं फार सख्यानें वागत होते. परंतु पुढें कराच्या संबंधानें तंटे उद्भवल्यामुळें इ० स० १७७५ त इंग्लिश व त्यांच्या वसाहतींतील लोक यांच्यामध्यें लढाई उपस्थित झाली. इ० स० १७७६ त तेरा युनैतेद स्तेत्स (ज्यांची एकी झाली आहे अशीं संस्थानें) ह्यांनीं आपण स्वतंत्र आहों असें प्रगट केलें. पुढें त्यांची व इंग्लिशांची कांहीं दिवस लढाई चालली होती, पण तींत इंग्लिशांना जय मिळाला नाहीं. त्यामुळें युनैतेद स्तेत्सचें स्वातंत्र्य त्यांस इ० स० १७८२ त मान्य करावें लागलें. इंग्लंदानें कानदा व नोवा स्कोशिया हे प्रांत आपणाकडे ठेविले. बाकी राहिलेली लुइसियाना नांवाची फ्रेंच लोकांची वसाहत युनैतेद स्तेत्स ह्यांनीं १८०३ त विकत घेतली, व स्पेनपासून *दोन्ही फ्लोरिदा द्वीपकल्पें १८२० त विकत घेतलीं. त्यानंतर †तेक्सास प्रांत हा मेक्सिको देशाला सोडून देऊन युनैतेद स्तेत्स ह्यांना मिळाला. मेक्सिकोनें तह करण्याकरितां कालिफोर्निया देश सुद्धां दिला होता. अखेर इ० स० १८६७ त अमेरिकन लोकांनीं अमेरिका खंडाच्या वायव्य

---

* पूर्व फ्लोरिदा आणि पश्चिम फ्लोरिदा.

† तेक्सास प्रांत उत्तरअमेरिकेंत मिसिसिपी नदीच्या पश्चिमेस आहे.

कोंपऱ्यास रूस लोकांची अमेरिका म्हणून अफाट मुलुख होता तो रूस देशापासून विकत घेतला. हल्लीं एकंदर ३४ स्तेत्स* व ८ तेरितोरी आहेत. इ० स० १८६१ त उत्तरेकडील स्तेत्स ह्यांनीं दक्षिणेकडील स्तेत्स ह्यांशीं लढाई कशी आरंभिली, व तिच्यामुळें हिंदुस्तानांतील कापसाचा व्यापार कोणत्या स्थितीस येऊन पोहोंचला, हें तुह्मांला आठवत असेल.

धडा २८.

पोर्तुगीज लोक हिंदुस्तानांत एक एक पाऊल पुढें टाकीत कसे आले, व हिंदी सागरांत त्यांनीं कोठें कोठें वसाहती केल्या, हें तुह्मांला मागें (२५ व्या धडयांत) समजलेंच आहे. अरबस्तान व मिसर देश ह्यांचे व्यापाराचे जिन्नस ते मस्कत बंदरीं जमवीत, व आशियांतील जिन्नस होर्मज बेटांत जमवीत.

हिंदुस्तानांत पोर्तुगीज लोकांचा ऱ्हास. दच व इंग्लिश ह्यांचा उदय. १५८०—१६५०.

होर्मज बेटांतली जमीन नापीक होती; परंतु त्यांनीं ऐषआरामाचे जिन्नस व संपत्ति ह्यांची तेथें पेठ बनविली. ते हिंदुस्तानांतून लिस्बोन शहरास मिऱ्यें व दुसरे मसाल्याचे जिन्नस, तसाच कापूस, रेशमी कापड, आणि मोत्यें हे जिन्नस पाठवीत, व हे जिन्नस पोर्तुगीज लोकांकडून विकत घेण्याकरितां युरोपांतील दुसरे देश आपलीं गलबतें लिस्बोन शहरास पाठवीत. इ० स० १५१५ त त्यांनीं चीन देशाशीं संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना १५८५ त चिनांतलें माकाओ बंदर मिळालें, व त्यापूर्वी ते जपान बेटांशीं व्यापार करीत असत. १५५० पासून १६०० पर्यंत पोर्तुगीज लोकांचें हिंदी सागरांत फार प्राबल्य होतें असें समजा.

---

* स्तेत पदवी प्राप्त होण्यास अमुक लोकसंख्या पाहिजे व आणखी कांहीं गोष्टी पाहिजेत असा नियम आहे. तितकें नाहीं तर तेरितोरी हें नांव असतें. तितकी योग्यता झाली ह्मणजे तेरितोरीचें स्तेत होतें.

परंतु ह्या कालाच्या शेवटाच्या सुमारास युरोपांतलि दुसरे दोन लोक हिंदी सागरांत आले. ते कोणते ह्मणाल तर इंग्लिश लोक व दच ह्मणजे स्वतंत्र होण्याकरितां स्पेनबरोबर लढाई चालविणाऱ्या नेदर्लंदांतील कांहीं प्रांतांचे लोक, हे होते.

अशी गोष्ट घडून आली कीं १५८० पासून कांहीं कालपर्यंत स्पेनचा राजा हा पोर्तुगालचाही राजा होता. त्यानें दच लोकांस त्रास द्यावा ह्या हेतूनें १५९४ त त्यांना हिंदुस्तानांतील जिन्नस नेण्यास लिस्बोन शहरीं येण्याची बंदी केली ह्यामुळें खलाशी कामांत कुशल होत जाणाऱ्या दच लोकांना ते जिन्नस आपणांकरितां हिंदुस्तानांत जाऊन आणणें भाग पडलें. त्यामुळें १६०२ त त्यांनीं दच ईस्त इंदिया कंपनी ह्या नांवाची एक मंडळी स्थापिली, व मोलूका बेटांमध्यें वसाहती केल्या; त्यांत जावा बेट ही मुख्य वसाहत केली (१६१८). आंबोयना, बांडा, व तैदार ह्या बेटांतही त्यांनीं वसाहती केल्या, आणि जपान बेटांशीं व्यापार सुरू केला. नंतर त्यांनीं मलबार किनारा व कारोमांडेल किनारा ह्यांवरील पोर्तुगीज लोकांच्या वसाहती घेतल्या. इ० स० १६४० त त्यांनीं मलाका शहर जिंकून घेतलें, व सिंहलद्वीपही त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें. पूर्वदेशीं जाण्याकरितां निघालेल्या त्यांच्या गलबतांना कांहीं वेळ उतरण्यासाठीं जागा असावी ह्मणून त्यांनीं केप आफ गुद होप एथेंही एक वसाहत केली. त्यांचे हिंदी सागरांत पांच ठिकाणीं सुभे होते, ह्मणजे जावा, आंबोयना, तर्नैती, सिंहलद्वीप, व मकासर. आणि केप आफ गुद होप एथें नवी वसाहत झाली तेव्हां तो सहावा सुभा झाला.

उत्तरेस व पूर्वेस गलबतें चालवून युरोप व आशिया ह्यांच्या उत्तरभागास प्रदक्षिणा घालून हिंदुस्तानांत जाण्याचा मार्ग शोधून काढण्याचा प्रयत्न इंग्लिश लोक करूं लागले. तेव्हांपासून

सफर करण्याचा त्यांचा क्रम सुरू झाला (इ० स० १५५३). हिंदुस्तानांत येण्याचा मार्ग तर त्यांना सांपडला नाहीं, परंतु त्यांपैकीं कांहींजण गलबतांत बसून गेले ते ओबी नदींत गेले, आणि पुढें रूस देशांतील कांहीं व्यापाऱ्यांबरोबर आस्त्राखान शहर व कास्पियन समुद्र ह्यांजवरून इराण देशांत गेले. नंतर रूसदेश, आफ्रिकाखंड, व लिवांतकिनारा ह्यांच्याबरोबर व्यापार करण्याकरितां मंडळ्या झाल्या. पाहिल्या इंग्लिश ईस्त इंदिया कंपनीला इ० स० १६०० त डिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस सनद मिळाली. सुमात्रा व जावा ह्या बेटांकडे पहिली सफर इ० स० १६०१ त झाली. परंतु त्या ठिकाणीं दच लोक प्रबल होते. जे इंग्लिश लोक आंबोयना बेटांत होते त्यांची त्यांनीं इ० स० १६२३ त कत्तल उडविली, व दुसऱ्या मसाल्याच्या बेटांत जे होते त्यांना तेथून हाकून लाविलें. परंतु इराण देशाशीं व्यापार करण्याकरितां इंग्लिशांची वखार सुरत एथें इ० स० १६१२ पासून होती. इ० स० १६२२ त हे होर्मज बेटांतून पोर्तुगीज लोकांना हाकून देण्यासाठीं इराणी लोकांना सामील झाले. इ० स० १६४० त ते कर्नाटकांत राहिले, व मद्रास एथें त्यांनीं फोर्त जार्ज नांवाचा किल्ला बांधिला.

धडा २९.

इ० स० १६६४ त एक फ्रेंच ईस्त इंदिया कंपनी स्थापित झाली, आणि तिनें मादागास्कर बेटांत (१६६५) व सुरतेस (१६७५) वखारी घातल्या. इ० स० १६७९ त त्यांनीं पोंदेशरी शहराची स्थापना केली. परंतु ह्या वसाहती भरभराटीस आल्या नाहींत. इ० स० १६९० त ते ऐल आफ फ्रान्स एथें राहिले, व १७२० त ऐल

युरोपियन लोक पूर्वेकडील देशांत जातात. इ० स० १६६०-१८००.

आफ बुर्बोन एथें राहिले. हीं दोन्ही बेटें दच लोकांनीं सोडून दिलीं होतीं.

दच लोकांनीं केप आफ गुद होप एथें वसाहत केली तेव्हां सेन्त हेलीना बेट त्यांनीं सोडून दिलें होतें, तें इ० स० १६६१ त इंग्लिश लोकांनीं घेतलें. *राणीचें स्त्रीधन म्हणून मुंबई बेट इ० स० १६६१ त मिळालें तें इंग्लंदच्या राजानें १६६८ त कंपनीला दिलें. इ० स० १६८७ त मुंबई व मद्रास हे दोन इलाखे झाले. सुमात्रा बेटांत बेनकुलेन बंदर एथें एक व कलकत्ता एथें एक अशा दोन वखारी त्यांनीं घातल्या, व कलकत्त्याजवळची जमीन विकत घेऊन तेथें एक किल्ला बांधिला. इ० स० १६७० पासून हिंदुस्तानांतील मलमलीचें कापड व रेशमी कापड इंग्लंदास फार जाऊं लागल्यामुळें इंग्लंदांतील कारखानेवाले व लिवांताकिनाऱ्यावरचे व्यापारी ह्यांना आपला व्यापार बुडाला असें वाटून फार राग आला. हिंदुस्तानांत फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांचा परस्पर कलह इ० स० १७४६ पासून चालला होता तो हिंदुस्तानच्या इतिहासाचा भाग आहे, म्हणून एथें सांगितला नाहीं.

इ० स० १७४०-१८०० ह्या काळांत दच वसाहतींना उतरती कळा लागली. ह्या काळाच्या अखेरीस दच लोकांची इंग्लिशांबरोबर युरोपांत कांहीं दिवस लढाई चालली होती. जावा बेटांत इ० स० १७४० त दच लोकांनीं निर्दय होऊन चिनी लोकांची कत्तल उडविल्यामुळें सर्व लोक त्यांचा द्वेष करूं लागले. हिंदुस्तानाच्या किनाऱ्यावरचा व्यापार व इराण आणि अरबस्तान ह्या देशांचा व्यापार त्यांजकडे होता तो त्यांज-

---

* पोर्तुगालचा राजा चौथा जान ह्यानें आपली मुलगी काथरैन ही इग्लंदचा राजा दुसरा चार्लस ह्यास इ. स. १६६१ त दिली, त्या वेळीं त्यानें मुंबई बेट तिला आंदण दिलें.

कडून इंग्लिशांनीं घेतला. सिंहलद्वीप, मलाका शहर, व मलबार किनाऱ्यावरच्या वसाहती इंग्लिशांनीं इ० स० १७९५ त घेतल्या. त्याच वर्षीं त्यांनीं केप आफ गुद होप घेतलें, व मोलूका बेटें इ० स० १७९६ त घेतलीं. दच कंपनीचें दिवाळें निघाल्यामुळें ह्या वसाहती सरकारच्या झाल्या. इंग्लिशांनीं जावा बेट इ० स० १८११ त घेतलें, परंतु १८१६ त परत दिलें. तें अजूनही हालंदर लोकांकडे आहे. त्यांत ते अंमल कसा चालवितात ह्याविषयींचा शोध करण्यांत तुम्हीं काळ खर्चिला असतां तो फुकट जाणार नाहीं.

हिंदुस्तानच्या द्वीपकल्पांत दच लोकांच्या सत्तेचा मुलूख वगैरे कांहीं हल्लीं राहिलें नाहीं, तरी सुरतेस दचबंदर म्हणून एक बंदर आहे. व सुरत आणि अमदाबाद ह्या ठिकाणीं दच लोकांच्या कबरा आहेत, त्यामुळें त्यांचें नांव ह्या देशांत राहिलें आहे.

फ्रेंचांकडे कांहीं शहरें अजून राहिलीं आहेत. पोंदेशरी एथें यांचें एक लहानसें संस्थान आहे त्याचें क्षेत्रफळ १०७ चौरस मैल आहे. ह्याखेरीज मद्रासकिनाऱ्यावर कारिकल, मलबार किनाऱ्यावर माही, गोदावरीच्या मुखाजवळ यानान, व कलकत्त्याजवळ चंद्रनगर ह्या त्यांच्या वसाहती आहेत. सुरतेच्या तटाबाहेर एक शेत अजूनही त्यांजकडे आहे हें तुह्मांपैकीं कांहीं जणांस माहीत असेल.

धडा ३०.

वेस्त इंदीज व आस्त्रालिया ह्या ठिकाणीं युरोपियन जातात.

पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे वर सांगितलेल्या वसाहतींखेरीज दुसऱ्या वसाहती आहेत, पण त्यांचीं नांवें अजून सांगितलीं नाहींत. वेस्त इंदीज किंवा आंतिलीज म्हणून एक बेटांचा मोठा वेढा आहे तो तुम्हांला माहीत आहेच. तो मेक्सि-

कोच्या आखातापासून दक्षिण अमेरिकेच्या किनाऱ्यापर्यंत पसरला आहे. त्यूतन लोकांच्या व रोमान्स लोकांच्या राष्ट्रांनीं वसाहतींच्या संबंधानें केलेल्या अचाट कृत्यांविषयीं व कलहांविषयीं जें तुम्हीं वाचिलें आहे, त्यावरून ह्या बेटांपैकीं पुष्कळ बेटें ब्रितिशांकडे कां आहेत, आणि फ्रेंच, स्पानियर्द, हालंदर, स्वीद व देन ह्या लोकांकडे थोडीं कां आहेत, तशींच युनैतेद स्तेत्समधल्या अमेरिकन लोकांकडे थोडीं कां आहेत, हें समजण्यास सुलभ पडेल.

हिंदी महासागर आणि पासिफिक महासागर ह्यांच्यामध्यें इंग्लिशांच्या आणखीही वसाहती आहेत. त्या वरील वसाहतींपेक्षां अलीकडच्या आहेत. इ० स० १७८८ त आस्त्रालिया देशांतील न्यू सौथ वेल्स मांतीं सिदनीकोव एथें एक वसाहत स्थापिली होती. तिजपासून वसाहतींचे दुसरे इलाखे झाले. तास्मान्या बेट व न्यू जीलंद बेटें ह्यांचा कप्तान कुक ह्यानें शोध लाविला (१७६९). तास्मान्या एथें सन १८०३ त पहिल्या प्रथम वसाहत झाली. इंग्लिश लोकांनीं गुन्हेगार ठरलेल्या अपराध्यांला काळ्या पाण्यावर ह्मणून पाठवून देण्याच्या उपयोगाला ह्या वसाहती प्रथम लाविल्या होत्या. परंतु त्या पुढें मोठ्या झाल्या आणि सुधारल्या तेव्हांपासून ती चाल बंद केली.

मागील इतिहासाचा उपसंहार.

अगदीं प्राचीन काळापासून आजपर्यंत झालेलीं राष्ट्रांचीं स्थलांतरें तुह्मीं (एकाद्या उंच स्थळावरून पहावें त्याप्रमाणें)आतां पाहिलीं. प्राचीन लोकांचा मागमूस आतां थोडाच राहिला आहे. त्याचीही सामान्य माहिती तुह्मांला आतां झाली आहे; परंतु ती दूर व धुक्यांतून पाहिलेल्या वस्तूसारखी अस्पष्ट आहे. जरी आपणापाशीं इतिहास नाहीं तरी, हिंदुस्तानांतले लोक व युरोपांतले लोक हे जींत सारखेच मोडतात ती मनुष्यांची मोठी शाखा आशियाच्या मध्यभागांतील आपलें ठिकाण सोडून हिंदुस्तान,

इराण, व पश्चिमेकडील देश ह्यांत पसरली असें भाषांच्या सारखेपणावरून खात्रीनें कसें अनुमान करतां येतें, हेंही तुह्मांला समजलें आहे. कांहीं काळपर्यंत आर्य लोक कोठें दिसत नव्हते तरी शिलालेख, नाणीं व युफ्रातिस आणि नील ह्या नद्यांच्या थडयांतील शमी लोकांच्या इमारती ह्यांपासून अधिक भरंवसा ठेवण्यासारखी माहिती इतिहासाला कशी मिळते, हेंही तुह्मांला समजलें आहे. युरोपांतील सर्वांत दूरचीं द्वीपकल्पें हस्तगत होत तोंपर्यंत आर्यलोक पश्चिमेकडेच एकसारखे कसे जात होते: घडलेल्या गोष्टी ज्यांत लिहून ठेविल्या असतात अशीं पुस्तकें म्हणजे इतिहास हे ग्रीस व रोम ह्या देशांचेच प्रथमतः कसे वाचावयास सांपडतात; ग्रीस व रोम ह्यांपैकीं प्रत्येकानें पाळीपाळीनें इतिहासाचें सूत्र आपल्या हातीं कसें घेतलें; कांहीं काळपर्यंत रोम शहरानें सर्व जगाचा इतिहास आपल्या एकटयाच्या इतिहासांत कसा आणिला, व पुनः ट्यूतन लोकांच्या संबंधानें त्याला पुष्कळ फांटे कसे फुटले, स्वातंत्र्य व व्यापार ह्यांच्या वृद्धीच्या योगानें समुद्रावर मोठमोठीं अचाट कृत्यें करून हे ट्यूतन लोक पृथ्वीवर तो काळपर्यंत जीं रानटी स्थळें होतीं तेथें कसे पसरले, व अमेरिका आणि आस्त्रालिया ह्या देशांत मूळचे रहाणारे लोक होते त्यांना हाकून देऊन त्यांच्या जागीं आपण कसे बसले; व वर्चस्व मिळविण्याकरितां आपसांत कलह करीत असतां ह्यांनीं हिंदुस्तानांतील राज्यकारभाराच्या गोष्टींत पडून आश्रय कसा मिळविला; त्या कलहांत इंग्लिशांना जय मिळाल्यावर आपलें स्वास्थ्य रहाण्यास शेजारच्या राजांकडून स्वस्थता ठेवविण्याची आवश्यकता त्यांना कशी दिसून आली; व हा हेतु सिद्धीस नेत असतां कांहीं बिनतोड गोष्टी घडून आल्या त्यांत ते हिंदुस्तानच्या द्वीपकल्पांत पूर्ण वर्चस्व कसे पावले; ह्या सर्व गोष्टी तुह्मांला समजल्या आहेत.

लेलें मोठें मैदान आहे तें. एक ढीग एपतिस शहराज-
वळ आहे आणि दुसरा कार्थेज शहराजवळ आहे.

सिलिसी.–(सिलिसिया) आशियामैनरचा समुद्रकिनाऱ्यावरचा एक प्रांत होता. हा सैप्रसच्या उत्तरेस, टौरसच्या दक्षिणेस, आणि युफ्रातिसच्या पश्चिमेस होता.

सिली बेटें.–हीं इंग्लंदच्या पश्चिम भागाच्या अगदीं शेवटापासून सुमारें तीस मैलांवर आहेत.

सिसाल्पैनगाल.–हा फ्रान्स देशाचा भाग होता. ह्याचा विस्तार इतालीच्या बाजूनें आल्प्स पहाडापासून तों रूबिकन नदीपर्यंत होता. सिस म्हणजे ह्या बाजूस, आल्पैन म्हणजे आल्प्स पहाडाच्या आणि गाल म्हणजें फ्रान्स हे तीन लातिन शब्द मिळून हा एक शब्द झाला आहे. ह्याचा अर्थ आल्प्स पहाडाच्या ह्या बाजूचा (रोम शहराच्या बाजूचा) फ्रान्स देश असा होतो. "ह्या बाजूचा" हें रोम शहरच्या संबंधानें ह्मणणें आहे.

सिहून—(जाक्सार्तिस) ही नदी स्वतंत्र तार्तरी देशांत कोकान प्रांताच्या सुमारें मध्यभागांतून वहात जाऊन उराल समुद्राला मिळते. हिला सिर किंवा सिरदर्या असेंही नांव आहे.

सूरदेश—आशियांतील तुर्कस्तानांत युफ्रातिस नदीच्या नैर्ऋत्य दिशेकडचा प्रांत.

सेल्यूकस.–सूरदेशचा राजा होता.

सोफाला.–पूर्वेकडील आफ्रिकेंतला पोर्तुगीज लोकांच्या अमलांतला प्रांत आहे.

स्कांदिनेवी.–(स्कांदिनेविया). नार्वे, स्वीदन, देन्मार्क, लापलंद, पोलंद, वगैरे जे हल्लींचे देश आहेत त्यांस हें प्राचीन नांव होतें.

आत्तिला.–हूण लोकांचा राजा होता.

आथेन्स.–ग्रीस देशांतील आतिका प्रांताचें मुख्य शहर.

आमासिस.—हा पहिल्यानें बाबुलोनच्या राजाच्या एका पलटणींत यःकश्चित शिपाई होता. तो पुढें मिसर देशाचा राजा झाला.

आर्केदी.–(आर्केदिआ). ग्रीस देशाच्या दक्षिणेस पेलापोनीससमध्यें हा प्रांत होता.

ओलिंपियद.–ग्रीक लोकांमध्यें दर पांचव्या वर्षीं कांहीं खेळ खेळत असत त्यांस आलिंपिक गेम्स (खेळ) म्हणत. त्यावरून ४ वर्षांच्या कालास हें नांव पडलें आहे. वर्षांची गणना ते ह्यावरूनच करीत असत.

आस्त्रोगाथ.–पूर्वेकडचे गाथ लोक.

इथियोपी.–(इथियोपिया). हा देश आफ्रिका खंडांत मिसर देशाच्या दक्षिणेस होता. हल्लीं त्यास न्यूबिया देश आणि आबिसिनिया ह्मणजे हेबस देश असें म्हणतात.

इंदीज.–(ईस्त). हिंदुस्तान, भागीरथीच्या पलीकडचें हिंदुस्तान आणि पूर्वेकडील आर्किपेलागोंतील बेटें ह्यांना हें नांव इंग्रजींत आहे. (वेस्त) उत्तरअमेरिकेंतील फ्लोरिदा द्वीपकल्प आणि दक्षिणअमेरिकेंतील ओरिनोको नदीचें मुख ह्यांच्यामध्यें हजारांच्या जवळ जवळ इतकीं बेटें आहेत. त्यांस हें नांव इंग्रजींत आहे.

इब्री.–(हीब्रू). यहुदी लोकांची भाषा.

इसस.–हें आशियामैनरच्या सिलिसी प्रांतांत गांव होतें. तेथें इ० स० पू० ३३३ व्या वर्षीं शिकंदर बादशाह आणि इराणचा राजा दारयावेश ह्यांची लढाई होऊन शिकंदरास जय मिळाला.

इस्राइल.–(इस्रलैत). यहुदी लोक.

इस्राइल.–१. हा इस्राइल लोकांचा मूळपुरुष होता. २. हें एक यहुदी लोकांचें राज्य होतें.

ईजियन.–ग्रीस देश आणि आशियामैनर ह्यांच्यामध्यें जो भूमध्यसमुद्राचा भाग आहे त्याचें प्राचीन नांव. हल्लीं त्याला आर्किपेलागो म्हणतात.

ईस्तइंदीज.–इंदीज शब्द पहा.

एल्ब.–ही नदी युरोपाच्या मध्यभागांतून वाहत जाऊन जर्मन समुद्रास मिळते.

काप्ती.–(काप्तिक). मिसरदेशच्या प्राचीन लोकांचे जे वंशज त्यांस काप्त म्हणतात आणि त्यांच्या भाषेस काप्ती म्हणतात.

कापद्की.–(कापादोसी). हा आशियामैनरांत पूर्वेकडे प्रांत होता.

कार्थेज.–हें मोठें प्रसिद्ध राजधानीचें शहर होतें. हें आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर हल्लींच्या त्यूनिस शहरापासून सुमारें १२ मैलांवर होतें. हें कधीं वसलें हें पक्कें समजत नाहीं; परंतु इ० स० पू० ८६९ च्या सुमारास फीनिकी लोकांनीं वसविलें असावेंसें दिसतें.

केल्त.–(केल्तिक). फ्रान्स देशांत रहाणाऱ्या लोकांस हें नांव होतें. जर्मनी आणि स्पेन ह्या देशांत रहाणाऱ्यांनाही केल्त म्हणतात. परंतु सेन नदी आणि गारोन नदी ह्यांच्यामधलि फ्रान्स देशाच्या भागांत रहाणाऱ्यांना विशेषेंकरून म्हणतात. ह्यांस गाल हेंही नांव होतें.

क्यूमी.–आशियामैनरांतील इयोली प्रांतांत हें गांव होतें.

खलीपा.–महमदाच्यामागून जे त्याच्या गादीवर बसले त्या सर्वांस हा किताब होता. ह्यांजकडे धर्मसंबंधी व राज्यसंबंधी असे दोन्ही अधिकार असत.

खाल्दी.–(खाल्दिआ) आशियांतील तुर्कस्तानांत युफ्रातिस व तैग्रिस ह्या नद्यांच्या मधला देश. ह्याचें मुख्य शहर बाबुलोन होतें.

खोरेश.–(सैरस). हा इराणचा राजा होता. ह्याच्या बापाचें नांव कांबुसस आणि आईचें नांव मंदानी. ही मेदी देशाचा राजा आस्त्रायजीज ह्याची कन्या होती.

गाथ.–स्वीदन आणि नार्वे एथील रहाणारे प्राचीन लोक.

गाल.–फ्रान्स देशाचें प्राचीन नांव. ह्यावरून तेथें रहाणाऱ्या लोकांसही गाल ह्मणत होते.

गेदिज.–हें बेट अतलान्तिक महासागरांत स्पेन देशाच्या किनाऱ्यावर होतें. ह्याला पूर्वी कोणी तार्तेसस म्हणत असत.

ग्रानिकस.–ही नदी आशियामैनर देशांत बिथिनी प्रांतांत आहे. एथें इ० स० पू० ३३४ ह्या वर्षी मासिदोनी लोकांचा राजा शिकंदर बादशाह आणि इराणी लोकांचा राजा दारयविश ह्यांची लढाई होऊन शिकंदराचा जय झाला. ह्या लढाईवरून ही नदी प्रसिद्ध आहे.

जरतुष्ट.–(जोरोआस्तर). हा पारशी लोकांचा धर्मप्रवर्तक होता. हा इराणच्या पूर्वेस बाक्त्री ह्मणून एक प्रांत होता तेथें राजा होता. ह्याचें नांव ऋग्वेदांत जरदष्टि असें आढळतें.

जरतुष्टी.–(जोरोआस्त्रियन). जरतुष्टाला अनुसरणारे ह्मणजे पारशी लोक.

जिहून.–(आक्सस). ही नदी स्वतंत्र तार्तरी देशांत बुदुकशान, बुखारा, खीवा वगैरे प्रांतांतून वहात पश्चिमेकडे उराल समुद्राला मिळते. हिला आमू असेंही नांव आहे.

जन्द.–इराणची प्राचीन भाषा.

तार्तेसस.–हें भूमध्य समुद्राच्या कांठीं हर्क्युलिसाच्या स्तंभाजवळ स्पेन देशांत गांव होतें. ह्याला पूर्वी गेदिज ह्मणत.

तुराणी-(तुरेनियन) इराण देशाच्या ईशान्य दिशेकडे कांहीं प्रांत आहेत, ते इराणच्या अमलाखालीं कधीं कधीं असत. त्यांस तुराण ह्मणतात, तेथील लोक.

त्यूतन.-(त्युतानिक). जर्मनी देशांत रहाणाऱ्या लोकांपैकीं हे लोक होते.

थर्मापली.-हा ग्रीस देशामध्यें थिसाली देशांतून लाक्रिस गांव आणि फोकिस प्रांत एथें जाण्याचा फार अरुंद मार्ग आहे. एथें इ० स० पू० ४८० व्या वर्षीं ग्रीक लोक व इराणी लोक ह्यांची लढाई होऊन इराणी लोकांचा पराजय झाला. ह्या लढाईवरून ही जागा फार प्रसिद्ध आहे.

थीब्स.-वरच्या आफ्रिकेंत ह्मणजे दक्षिण आफ्रिकेंत हें फरोहा प्रांताचें मुख्य शहर होतें.

थ्रेस.-हा देश युरोपांत स्कुथ देशाच्या दक्षिणेस हीमस पर्वतापर्यंत होता. ह्याच्या मर्यादा एणेंप्रमाणें. दक्षिणेस ईजियन समुद्र. पश्चिमेस मासादोन देश आणि स्त्रैमान नदी. पूर्वेस युक्झैन समुद्र आणि प्रापांतिस आणि हेलेस्पांत ह्या सामुद्रधुन्या.

दच.-हालंद देशांतले लोक.

दन.-देनमार्क देशांतले लोक.

दोरी.-ग्रीस देशांतल्या फोकिस, थिसाली, आणि आकार्नैनिया ह्या प्रांतांच्या मधल्या भागास दोरिस असें पूर्वीं ह्मणत. हल्लीं ग्रीस देशांत पुष्कळ जागांस हें नांव लागतें. ह्याव-रून ग्रीक लोकांना दोरी म्हणजे "दोरिस भागांतले" असें नांव पडलें आहे.

निकोमेदी.--आशियामैनरांतील बिथिनी प्रांताचें मुख्य शहर होतें. हल्लीं त्यास इजनिकमिद म्हणतात.

निनवी.--(निनवे). हें तुर्कस्तानांत तैग्रिस नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर शहर होतें. हल्लीं तेथें ननी म्हणून खेडें आहे.

निमराद.—असूर देशाच्या राज्याचा स्थापक.

नेपल्स.—हें ह्याच नांवाच्या राज्याचें मुख्य शहर भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यास एका वांकणावर आहे. ह्याला नापोली असेंही म्हणतात.

नबुखद्रेस्सर.—(नेबुकद्रेजर). हा बाबुलोनचा राजा होता.

पर्सेपालिस.—हें इराणच्या राजधानीचें शहर होतें. तें शिकंदर बादशाहानें दारयावेश राजा जिंकल्यावर धुळीस मिळविलें. हल्लीं त्यास एस्तकर किंवा तेहेलमिवर म्हणतात.

पांतस.—आशियामैनरांत ईशान्येकडचा एक प्रांत होता.

पांपी.—रोमन लोकांचा मोठा सरदार होता. हा जूलियस सीझरचा प्रतिस्पर्धी होता.

पार्थी.—१ (पार्थिया). आशिया खंडांत एक देश होता. त्याच्या मर्यादा एणेंप्रमाणें.—पश्चिमेस मेदी देश आणि दक्षिणेस कार्मेनी देश. उत्तरेस हर्कनी देश आणि पूर्वेस आर्य वगैरे देश.

२. पार्थी देशांतले लोक.

पालिनीशिया.—पासिफिकमहासागरांत मकरवृत्त आणि कर्कवृत्त ह्यांच्यामध्यें जे बेटांचे पुंजके आहेत त्यांस म्हणतात.

पालिस्तैन.—हा देश सूर देशाच्या दक्षिणेस भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्याच्या लगत्यास आहे. ख्रिस्ती लोकांचा प्रभु जो येशूख्रिस्त त्याचा जन्म ह्या देशांत झाला. म्हणून ह्याची त्या लोकांत फार मान्यता आहे. ह्या देशांत प्राचीन फीनिकी देश मोडत होता.

प्लाती.—ग्रीस देशांत बियोशिया प्रांतांत हें गांव होतें. एथें इ० स० पू० ४७९ व्या वर्षी ग्रीक आणि इराणी ह्या लोकांची लढाई होऊन ग्रीक लोकांचा जय झाला.

पेलापोनीसस.—ग्रीक देशाच्या अगदीं दक्षिण भागाच्या द्वीपकल्पास ह्मणतात. पीलाप्स म्हणून लोक एथें येऊन राहिले होते. त्यावरून हें नांव (म्हणजे पीलाप्स लोकांचें बेट) पडलें आहे. हल्लीं ह्याचें नांव मोरिया आहे. लातिन भाषेंत मोरस हें तुतीच्या झाडाचें नांव आहे. हीं झाडें एथें पुष्कळ आहेत म्हणून आतां मोरिया म्हणतात.

फीनिकी.—(फीनिश्या). हा देश आशिया खंडांत भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेस होता. ह्याच्या मर्यादा निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या होत्या. फिनिक्स म्हणून एथला राजा होता त्यावरून हें नांव पडलें आहे.

फ्रांक.—युरोपाच्या पश्चिमभागीं रहाणारे जे लोक त्यास तुर्क, ग्रीक आणि अरब ह्या लोकांनीं दिलेलें नांव होतें.

बाक्त्री.—१ (बाक्त्रिया.) इराणच्या पूर्वभागास हा देश पूर्वी होता. जरतुष्ट एथला राजा होता.

२. ह्या देशांतले लोक.

बाबुलोन.—(बाबिलन). हें असूर देशाच्या साम्राज्यांतील बाबुलोनी म्हणजे खाल्दी प्रांत ह्याचें मुख्य शहर युफ्रातिस नदीच्या कांठीं आहे. शिकंदर बादशाह एथें मरण पावला.

ब्रितनी.—हा फ्रान्स देशाचा एक प्रांत अतलांतिक महासागरांत पुढें आलेलें ह्या नांवाचें एक द्वीपकल्प होतें तेथें होता. ह्यास ब्रीतन असेंही म्हणतात.

बैजंतियम.—हें युरोपांत थ्रेस देशांत शहर होतें. ह्याला कान्स्तन्तैन बादशाहानें कान्स्तान्तिनोपल हें नांव दिलें होतें. हें पूर्वेकडील रोमच्या साम्राज्याचें मुख्य शहर होतें.

मक्काबी. – यहुदी लोकांचा एक भेद.

मागी.—पूर्वेकडील देशांत धर्मनिष्ठ लोक होते त्यांस ह्मणत. हे विशेषेंकरून इराणांत होते. ह्यांचा धर्मकृत्यांत व राज्य-

कारभारांतही हात असे. ह्यांचा मुख्य प्रवर्तक जर-तुष्ट होता.

मायकेल.—हें शहर आशियामैनरांत सामोस बेटासमोर होतें. एथें इ० स० पू० ४७९ व्या वर्षी ग्रीक आणि इराणी ह्या लोकांची लढाई होऊन ग्रीक लोकांचा जय झाला. हें शहर ह्या लढाईवरून प्रसिद्ध आहे.

माराथन.—हें खेडें आतिका प्रांतांत आथेन्स शहरापासून दहा मैलांवर होतें. एथें इ० स० पू० ४९० व्या वर्षी ग्रीक आणि इराणी ह्या लोकांची लढाई होऊन ग्रीक लोकांचें सैन्य थोडें होतें तरी त्यांनीं इराणी लोकांस जिंकिलें. ह्या लढाईवरून हें गांव प्रसिद्ध आहे.

मासिदोन.—हा थ्रेस, इपैरस, आणि ग्रीस ह्यांच्यामध्यें प्रांत होता.

मेदी.—१ (मीदिया). कास्पियन समुद्राच्या दक्षिणेकडचा इराणचा भाग. ह्याला पूर्वी आर्य असें ह्मणत. एथें कोणी मीदस ह्मणून एक राजा झाला होता त्यावरून हें नांव ह्या भागाला पडलें आहे. ह्याच्या मर्यादा एणेंप्रमाणें. उत्तरेस कास्पियन समुद्र, पश्चिमेस अर्मनी देश, दक्षिणेस इराणी देश आणि पूर्वेस पार्थी आणि हर्कानी हे देश. २. ह्या देशांतले लोक.

मेरियस.—रोमन लोकांचा एक मुख्य सरदार होता.

मेरोविंजियन.—मेरोवियस नामक मूळपुरुषावरून हें नांव फ्रेंच राजांच्या एका घराण्यास पडलें आहे. मेरोवियस हा इ० स० ५ व्या शतकांत झाला होता.

मेसापोतामिया.—युफ्रातिस आणि तैग्रिस ह्या नद्यांच्या मधला देश, मेसस ह्मणजे मध्य आणि पोतामस ह्मणजे

नदी ह्या दोन ग्रीक शब्दांवरून हें नांव झालें आहे. हल्लीं ह्याला दायरबकर असें ह्मणतात.

मोंगोलिया.—हा देश चिनईतार्तरीमध्यें मांचूरिया देशाच्या पश्चिमेस असून तिबेत व खास चीन ह्यांच्या उत्तरेस आणि सैबेरियाच्या दक्षिणेस आहे. हा उंचवटयाचा देश आशिया खंडाच्या मध्यभागीं आहे.

यरूशालेम.—(जरूजलेम). हें शहर पालिस्तैन देशांत आहे. यहुदी आणि ख्रिस्ती ह्या लोकांचा इतिहास झाला तो सर्व एथेंच झाला ह्यावरून हें शहर फार प्रसिद्ध आहे.

यूक्झैन.—काळ्या समुद्राचें प्राचीन नांव.

रावेना.—आद्रियातिक समुद्राच्या कांठीं इतालींतलें हें शहर होतें. हें इतालीचें कांहीं दिवस मुख्य शहर होतें. हें शहर दलदल जमिनीमध्यें आहे.

लिगूरिया.—इतालीमध्यें हा पश्चिमेस प्रांत होता.

लिब्या.—(लिबिया). हें आफ्रिकेंतल्या एका प्राचीन देशाचें नांव होतें. ह्याच्या मर्यादा.—पूर्वेस मिसर देश आणि पश्चिमेस हल्लीं म्हणतात तें त्रिपोलीचें राज्य.

लुदीदेश.—(लिदिया). हें आशियामिनरचें एक राज्य होतें. ह्याच्या मर्यादा निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या होत्या. ह्याला प्राचीन काळीं मिओनिया ह्मणत. पुढें लुदस म्हणून एथें एक राजा झाला होता, त्यावरून लुदी हें नांव पडलें आहे.

लेबानोन.-ही डोंगरांची ओळ पश्चिम आशिया खंडांत आहे. हिचा संबंध उत्तरेस आनातोलिया प्रांताशीं आहे. पुढें ही ओळ सूरदेश आणि पालिस्तैन देश ह्यांच्यामधून जाते.

लेशियम.-(लातियम). हा इताली देशांत तैबर नदीजवळ

समुद्रकिनाऱ्यावरचा प्रांत होता. एथील मूळच्या रहाणाऱ्या लोकांचा लातिनस म्हणून एक राजा होता, त्यावरून हें नांव ह्या प्रांताला पडलें आहे.

वालाख्या.–(वालाकिया). युरोपांतील तुर्कस्तानांत आग्नेयदिशेस हें संस्थान आहे.

विसीगाथ.–पश्चिमेकडचे गाथ लोक.

वेस्तइंदीज.–इंदीज शब्दाखालीं पहा.

शमी.–(सेमितिक). शम म्हणून नोआ ह्याचा मुलगा होता त्याचे वंशज. हे उत्तरेस भूमध्यसमुद्र आणि तैग्रिस नदी ह्यांच्यामध्यें आणि दक्षिणेस टौरस पर्वतापासून हिंदी महासागरापर्यंत रहात असत.

शार्लमेन.–हा फ्रांक लोकांचा राजा होता. हा पुढें रोमच्या पश्चिमेकडच्या राज्याचा बादशाह झाला. ह्याला चार्लस दि ग्रेत असेंही नांव होतें.

सहराजन.–(सारासीन). अरब लोक.

साग्दियाना.–स्वतंत्र तार्तरीमध्यें बुखाराच्या राज्यांतल्या कोहिक नदीच्या थडीला हें प्राचीन नांव होतें. एथील जमीन फार पिकाऊ आहे.

सामनैत.–हे इतालींतले रहाणारे लोक होते. ह्यांचें आणि रोमन लोकांचें फार वैमनस्य होतें.

सालामिस.–हें ग्रीक देशांतील आतिका प्रांताच्या दक्षिण किनाऱ्यावर बेट आहे. एथें इ० स० पू० ४८० व्या वर्षीं ग्रीक लोक आणि इराणी लोक ह्यांची लढाई होऊन ग्रीक लोकांचा जय झाला. हें बेट ह्या लढाईवरून फार प्रसिद्ध आहे.

सिर्तिस.–भूमध्यसमुद्रामध्यें दोन मोठ्या वाळूच्या ढिगांचें ना-

लेलें मोठें मैदान आहे तें. एक ढीग एपतिस शहराज-
वळ आहे आणि दुसरा कार्थेज शहराजवळ आहे.

सिलिसी.–(सिलिसिया) आशियामैनरचा समुद्रकिनाऱ्यावरचा एक प्रांत होता. हा सैप्रसच्या उत्तरेस, टौरसच्या दक्षिणेस, आणि युफ्रातिसच्या पश्चिमेस होता.

सिली बेटें.–हीं इंग्लंदच्या पश्चिम भागाच्या अगदीं शेवटापासून सुमारें तीस मैलांवर आहेत.

सिसाल्पैनगाल.–हा फ्रान्स देशाचा भाग होता. ह्याचा विस्तार इतालीच्या बाजूनें आल्प्स पहाडापासून तों रूबिकन नदीपर्यंत होता. सिस म्हणजे ह्या बाजूस, आल्पैन म्हणजे आल्प्स पहाडाच्या आणि गाल म्हणजें फ्रान्स हे तीन लातिन शब्द मिळून हा एक शब्द झाला आहे. ह्याचा अर्थ आल्प्स पहाडाच्या ह्या बाजूचा (रोम शहराच्या बाजूचा) फ्रान्स देश असा होतो. "ह्या बाजूचा" हें रोम शहरच्या संबंधानें ह्मणणें आहे.

सिहून—(जाक्सार्तीस) ही नदी स्वतंत्र तार्तरी देशांत कोकान प्रांताच्या सुमारें मध्यभागांतून वहात जाऊन उराल समुद्राला मिळते. हिला सिर किंवा सिरदर्या असेंही नांव आहे.

सूरदेश—आशियांतील तुर्कस्तानांत युफ्रातिस नदीच्या नैर्ऋत्य दिशेकडचा प्रांत.

सेल्यूकस.–सूरदेशचा राजा होता.

सोफाला.–पूर्वेकडील आफ्रिकेंतला पोर्तुगीज लोकांच्या अमलांतला प्रांत आहे.

स्कांदिनेवी.–(स्कांदिनेविया). नार्वे, स्वीदन, देन्मार्क, लापलंद, पोलंद, वगैरे जे हल्लींचे देश आहेत त्यांस हें प्राचीन नांव होतें.

स्कुथी.—(सिथियन) युरोप आणि आशिया ह्या खंडांच्या अगदीं उत्तरेकडच्या देशास स्कुथ (सिथिया) ह्मणत, तेथले लोक ते स्कुथी. ह्या देशांत हल्लींचे तार्तरी, रूस, सैबेरिया, मस्कवी, क्रिमिया, पोलंद, नार्वे, स्वीदन, वगैरे देश मोडतात.

स्पार्ता.—हें पेलापोनीससमधील कोनी प्रांताचें मुख्य शहर होतें. हें युरोतस नदीच्या मुखापासून सुमारें तीस मैलांवर वसलें होतें.

स्त्रैमान.—ग्रीस देशांतील थ्रस आणि मासिदोन ह्या प्रांतांच्यामधली नदी. ही ईजियन समुद्राला मिळते.

स्लावोनिया.–आस्त्रिया देशांत हंगारी प्रांताचा एक भाग आहे. हा उत्तरेस आणि पूर्वेस द्रेव आणि दान्यूब ह्या नद्यांच्यामध्यें आहे. आणि ह्याच्या दक्षिणेस सेव नदी आहे, ती सर्विया आणि स्लावोनिया ह्यांच्यामध्यें आहे.

स्लावोनी.—(स्लावोनिक). रूस देशांतल्या प्राचीन काळच्या लोकांस ह्मणतात.

हालंद्र.—दच लोक.

हिस्पानिओला.—हें बेट वेस्त इंदीजमध्यें आहे. ह्याला दुसरें नांव सान दोमिंगो आहे. हल्लीं ह्या बेटाला हायती हें नांव आहे.

हेलेस्पांत.–आशिया आणि युरोप ह्यांच्यामध्यें लहानशी सामुद्रधुनी आहे तिचें प्राचीन नांव. हल्लीं तिला दार्दनेल्स ह्मणतात.

इंग्रजी मूळपुस्तकांतील विशेष नांवें ह्या पुस्तकांत मराठी रीतीप्रमाणें लिहिलीं आहेत तीं एणेंप्रमाणें:—

ह्या पुस्तकांत.	इंग्रजींत.	ह्या पुस्तकांत.	इंग्रजींत.
अर्मनीदेश	आर्मेनीआ.	पार्थी.	पार्थ्यन्स.
अर्तहशस्ते.	आर्ताक्जर्क्सीज	फीनिकीदेश.	फीनिश्या.
असूर देश.	आसिऱ्या.	बाक्त्री.	बाक्ट्रिया.
आरामी.	आरामेईक.	बाबुलोन.	बाबिलन.
आर्य.	आर्यन.	बेलशस्सर.	बेलशाज्जर.
इब्री.	हीब्रू.	मिसर.	ईजिप्त.
इब्री भाषा.	हीब्रेइक.	मेदीदेश.	मेदिया.
कदर्लाओमर.	खेदोरलाअमर.	यहुदीदेश.	ज्युदिया.
काप्ती.	काप्तिक.	येहोयाकिम.	जेहोयाकिम.
कांबुसस	कामबैसीज.	योशीया.	जोसैआ.
खाल्दीदेश.	खालदिया.	लुदीदेश.	लिदिया.
खोरेश.	सैरस.	शमी.	सेमितिक.
जरतुष्ट.	जोरोआस्तर.	शलमोन.	सालोमन.
जरतुष्टीलोक.	जोरोआस्ट्यन्स.	शिकंदर.	आलेक्जांदर.
तुराणी.	तुरेन्यन.	सिदकिया.	जेदेकैआ.
तूर.	तैर.	सूरदेश.	सिरिया.
दार्यावेश.	दारैअस.	स्कुथी.	सिथ्यन्स.
नबूखद्रेस्सर.	नैबकद्रेज्जर.		

वगैरे.

समाप्त.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.